

Integration och underordning i välfärdsstatens tid

Gunnar Olofsson

INTEGRATION OCH UNDERORDNING
I VÄLFÄRDSSTATENS TID

Integration och underordning i välfärdsstatens tid

Texter om sociologi,
sociala problem
och socialpolitik

Gunnar Olofsson

Arkiv förlag
Box 1559
221 01 Lund
BESÖK St Gråbrödersg 17 a
TEL 046-13 39 20
arkiv@arkiv.nu · www.arkiv.nu

Den tryckta upplagan utges med stöd av Centralförbundet för Socialt Arbete (CSA),
e-boken med stöd av Linnéuniversitetet.

Den här e-boken från Arkiv förlag distribueras fritt genom *open access*
via den beständiga länken nedan.

Titeln finns också tillgänglig i tryckt utgåva med ISBN: 978 91 7924 397 5.

Verket är upphovsskyddat enligt en upphovsrättslicens från Creative Commons:
erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar, som medger icke-kommersiell
användning och spridning i oförändrat skick så länge källan anges.

Omslagsbild: *The London beggar* (1688), etsning efter Marcellus Laroon d.ä.

© Gunnar Olofsson/Arkiv förlag 2025
E-bokutgåva (PDF) 2025
Beständig länk: <https://doi.org/10.13068/9789179243982>
ISBN: 978 91 7924 398 2

Innehåll

Förord	7
1. Socialvetenskapen och de sociala problemen	9
2. "Social integration" – från sociologisk teori till policybegrepp	35
3. Dramatiska förändringar och sega strukturer	55
4. Maktens strålgans och fattigdomens smitta	65
5. Sociala institutioner och individers egenskaper	77
6. Invandring, ingifte och integration	85
7. Vägen ut från arbetet – fallskärm eller förtidspension?	105
8. Privata alternativ till offentliga välfärdssystem – en problemfylld samexistens	117
9. Välfärdsstatens professioner	133
10. Lokalsamhällets maktordning – om Sven Delblancs roman <i>Åminne</i>	151
EFTERSKRIFT. Sociologi, socialpolitik och välfärdsstat	165
Referenser till förordet och efterskriften	177

Förord

Från 1980 och fram till 2020-talet arbetade jag med en lång rad socialpolitiska projekt, fält och frågeställningar. Min forskning hade två tyngdpunkter under denna tid: Först arbetarrörelsen och socialdemokratin, särskilt den svenska. Därefter välfärdsstaten och hur den politiskt och institutionellt har hanterat sociala problem. Den senare har handlat om arbetsmarknaden, arbetslöshet och den äldre arbetskraftens situation, socialpolitikens framväxt och olika former, jämförelser mellan USA och Sverige som samhällsmodeller, invandring och migration, den högre utbildningen samt välfärdens professioner.

Parallellt med forskningen inom dessa empiriska fält arbetade jag med sociologisk och samhällsvetenskaplig teori, i regel i nära förbindelse med studierna av arbetarrörelsen och av välfärdsstaten, dess problem, funktion och lösningsmodeller.

Hur jag blev sociolog och vad jag undervisat och forskat om beskriver jag i ett bokkapitel som publicerades 2015 (Olofsson 2015). Där behandlar jag också mina mer teoretiska bidrag, särskilt mina texter om Marx (Olofsson 1988c), Elias (Olofsson 2010b) och Polanyi (1989, 1999). Därtill inspirationen från Korpi (1978), Therborn (1976, 1986), Alber (1982), Flora och Heideheimer (red., 1981) och Gough (1979); senare Castel (1995), Hort (1990) m.fl.

I denna bok har jag samlat tio texter som visar hur sociologisk teori kan bidra till förståelsen och analysen av sociala förhållanden och problem som välfärdsstaten hanterar. Hälften av dem (kapitel 1, 2, 6, 8 och 9) är vetenskapliga till sin karaktär, de övriga (3, 4, 5, 7 och 10) har mer karaktären av samhällsvetenskaplig essäistik. I ett par av kapitlen diskuterar jag det centrala sociologiska begreppet "integration" och dess roll för att förstå ett samhälles sammanhållning och för hanteringen av invandrare och underordnade och marginaliserade grupper. I flera kapitel använder jag Norbert Elias' teori om den asymmetriska relationen mellan etablerade och outsiders samt den moraliska hierarki som den ger upphov till, dels mellan grupperna och dels mellan de samhällsinstitutioner som dessa är kopplade till. Jag analyserar och illustrerar social- och arbetsmarknadspolitiken konsekvenser för individer, grupper, klasser och skikt samt visar vilken avgörande betydelse de sociala relationerna har för att vi ska kunna förstå ett samhälles dynamik, stabilitet och förändring.

Den ursprungliga ambitionen var att samla och redovisa all min forskning om socialpolitik och välfärdsstat, både publicerade och opublicerade artiklar och kapitel. Under arbetets gång blev det dock uppenbart att många av texterna, sprungna ur empiriska social- och arbetsmarknadspolitiska projekt som jag hade deltagit i, var starkt tidsbundna. Jag uteslöt dessa texter ur urvalet och redogör i stället för forskningsprojekten i antologins efterskrift. Flera av de kapitel som ingår i boken är direkta resultat och avrapporteringar av de empiriska projekten, och efterskriften ger en nyckel till hur bokens mera essäistiska kapitel ska ses och förstås.

De tio texter som ingår i denna bok har publicerats tidigare – en del i antologier, några i tidskrifter, ytterligare andra i vänböcker och festskrifter. De har i olika grad bearbetats, förkortats eller utökats inför denna återutgivning.

*Lund i februari 2025
Gunnar Olofsson*

KAPITEL I

Socialvetenskapen och de sociala problemen

”Den sociala frågan” och sociologins uppkomst

Sociologin är en vetenskap om det sociala i två avseenden. Den är dels en generell samhällsteori, dels systematisk empirisk kunskap om sociala förhållanden. Med detta dubbla perspektiv kan sociologin som disciplin förankras i olika sammanhang. När vikten läggs vid sociologins begreppsliga struktur betonas förhållandet till andra filosofiska och samhällsvetenskapliga teoribildningar. Exempelvis kan det gälla dess förhållande till marxismen och nationalekonomin (Zeitlin 1968; Therborn 1976; Sørensen 1976). Nisbet ser sociologins centrala begrepp som det konservativa tänkandets svar på franska revolutionens erfarenhet (Nisbet 1967). Men sociologins begreppsliga utveckling kan också behandlas som en intern

Ursprungligen publicerad 1997 i *Socialvetenskaplig tidskrift*, nr 3, s. 236–251.
DOI: <https://doi.org/10.3384/SVT.1997.4.3.2952>

vetenskaplig och filosofisk process, där framväxten av nya begrepp främst analyseras i relation till tidigare författares begrepp (Parsons 1937; Habermas 1981).

En analys av sociologins uppkomst och historia kan för det andra betona dess roll som vetenskapliggjord kunskap om "sociala problem" med inriktning på en problemlösande praxis (Oberschall 1972; Kern 1982; Hinkle 1980, Schwendinger & Schwendinger 1974). Detta perspektiv betonar att disciplinens metodologi och dess teoretiska begrepp utvecklas parallellt med den problemorienterade empiriska forskningen (Wagner 1990; Oberschall 1965; Madge 1962).

I ett sådant perspektiv blir Rowntrees empiriska undersökningar av fattigdomen i York viktigare för en förståelse av den engelska samhällsvetenskapen än Herbert Spencers omfångsrika, men nu bortglömda, sociologiska arbeten om den sociala differentieringen (Rowntree 1902; Spencer 1885; Abrams 1968).

På samma sätt framstår i Tyskland de energiska katedersocialisterna kring Verein für Sozialpolitik (VfS) med sina omfattande socialpolitiska kartläggningar som centrala för tysk samhällsforskningens uppkomst och utveckling. VfS är viktigt i sig självt och bör inte bara betraktas som en arena för Max Webers samhällsengagemang (jfr Mitzman 1973; Ringer 1969; Therborn 1976).

Gustaf af Geijerstams utredningar om levnadsvillkoren i Stockholm (Geijerstam 1894) och Emigrationsutredningens rapporter (Emigrationsutredningen 1908–1914) blir i samma perspektiv kanske mera relevanta som exempel på tidig svensk sociologi än de nu bortglömda akademiska arbeten som skrevs av landets förste professor i sociologi, Gustaf Steffen (jfr Gullberg 1972; Fridjonsdóttir 1987, 1990; Lilliestam 1960).

I England, Tyskland och Frankrike hade man redan under 1700-talet börjat att systematiskt samla in uppgifter om befolkningens storlek, sammansättning och levnadsförhållanden

(Oberschall 1972; IESS 1968). I Sverige grundades 1749 Tabellverket, som senare blev Statistiska centralbyrån. Syftet med denna offentliga statistik var att ge ett bättre underlag för statens verksamhet (jfr Heinsohn & Steiger 1982).

Socialpolitik och arbetarrörelse

I slutet av 1800-talet debatterades i Europa "arbetarfrågan" eller, som den också kallades, "den sociala frågan" (Lange 1875; Sombart 1908; Castel 1995). Den blev direkt och indirekt en viktig förutsättning för framväxten och institutionaliseringen av sociologi i Europa.

Den omvälvning av samhällssystemet i Europa och Amerika som kapitalismen medförde under 1800-talet påskyndade omvandlingen av alla samhälleliga förhållanden: gamla sociala mönster bröts upp, nya formades i allt snabbare takt. Gamla trygghetssystem i form av familj, släkt och lokala välgörenhetsarrangemang omvandlades snabbt (Polanyi 1989) och nya socialpolitiska institutioner utvecklades; det gällde allt från organiseringen av sjuk- och begravningskassor till lagstiftningen om arbetarskydd.

Gamla samhälleliga problem gavs nya former. De fattigas och egendomslösas problem förvandlades gradvis till lönearbetarnas försörjningsproblem (jfr Olofsson 1979, 1995; Castel 1995). Underklassens sociala villkor blev så småningom (industri)arbetarklassens problem. I konstitueringen av industriarbetargruppen till en arbetarrörelse formulerades krav och utvecklades förslag på lösningar.

Vi kan här urskilja olika principiella slag av ingrepp och reaktioner: sociala förhållanden reglerades med lagstiftning, nya organ och institutioner byggdes upp för att genomföra beslutade åtgärder, och olika samhällsgrupper och intressen började också föra fram krav på åtgärder från statens sida. Samtidigt skedde en omfattande organisering av "inbördes hjälp" i form av begravnings- och sjukvård (jfr Polanyi 1989).

De offentliga institutionerna ställdes inför problem som följde av lönearbetarexistensens villkor. Hur det gjordes och vilka reaktioner och ingrepp som blev resultatet påverkades till form, omfång och innehåll av löntagarnas fackliga och politiska mobilisering. Filantropi och fattighjälp omvandlades så småningom till generella offentliga socialpolitiska ingripanden och en stegvist professionaliserad socialarbetarpraxis.

Social forskning i Europa

I den europeiska verkligheten och tänkandet gav denna våldsamma omstrukturering och dess mänskliga konsekvenser upphov inte bara till självorganisering och offentliga ingripanden utan också till framväxten av nya hanteringssätt och nya typer av vetande och kunskap.¹

I Europa uppkom tidigt en mångfacetterad arbetarrörelse. Här utvecklades också en serie socialpolitiska ingripanden och regleringar, främst i form av socialförsäkringar (jfr Flora & Heidenheimer 1981 och Alber 1982). I Europa fanns en samtidighet mellan upptäckten av "de sociala problemen" och framväxten av arbetarrörelsen och socialismen.

Det fanns ett nära inre samband mellan hur de europeiska staterna kom att se på de sociala problemens lösning. Arbetarrörelse och socialpolitik var två olika svar på industrialismens nya – eller förnyade – former av socialitet respektive fattigdom och elände. De hade en gemensam rot i lönearbetarexistensens både specifika och allmänna levnadsvillkor. Arbetarrörelsen växte fram som ett instrument för lönearbetarnas krav och intressen. Dess nya organisatoriska och sociala praktiker riktade sig mot de risker, den existentiella osäkerhet och de nya slag av underordning och förtryck som präglade det framväxande marknadssamhället. Dess krav riktade sig såväl mot samhällets härskande och dominerande klasser som mot statens maktapparater (jfr Olofsson 1979, 1995).

Den framväxande statliga socialpolitiken var ett försök att lösa den moderna lönearbetarexistensens försörjningsproblem genom lagstiftning, socialförsäkringar och en strävan att främja arbetarklassens integration i den rådande samhällsordningen. Existensrisker och försörjningsproblem sökte man lösa som ett politiskt-sociologiskt problem, som ett integrationsproblem. Med en ofta använd formulering var ett mål för den tyska socialpolitiken i Bismarcks tappning att göra socialismen överflödig.

Sociala problem och social forskning i USA

Den amerikanska sociologin växte fram mot bakgrund av storstädernas slum, ungdomskriminaliteten, upplösningen av den sociala kontrollen, familjesönderfallet etc. (Hinkle 1980). I USA kom immigrationen, urbaniseringen och proletariseringen att förstås som grunden till de "sociala problemen" – det vill säga den sortens sönderfall, elände, oordning och upproriskhet som var karakteristisk för det amerikanska samhället under 1800-talets slut, statt i snabb förändring. Den i USA framväxande "socialpatologin" eller, som det senare kom att heta, "studiet av sociala problem" handlade om dessa förhållanden (jfr Mills 1943/1963, Merton & Nisbet 1961).

De tidiga amerikanska forskare och intellektuella som utvecklade det samhällstänkande som blev till sociologi förklarade de rådande sociala problemen med upplösningen av de normer och den kontroll varmed stabila och välfungerande grupper och närmiljöer hittills uppfångat potentiellt avvikande grupper och beteenden. Det centrala botemedlet var uppfostran och omfostran, genom att man förstärkte gamla institutioner som familjen men också inrättade nya institutioner för att motverka de upplösande mekanismerna. Lösningen på de sociala problemen blev i ett amerikanskt storstadssammanhang en utökad och förändrad social kontroll.

Konkret hölls lösningarna i USA på lokal eller delstatlig nivå, inte främst på statlig nivå som i Europa. Det blev mer av stadens

än statens problem, mera kommunalt socialt arbete än övergripande statliga lösningar i form av socialförsäkringar. I USA gav de nya problemen upphov till en reformpraxis, inriktad på normativ påverkan.

Den tidiga amerikanska sociologin betonade begrepp som "norm", "primär- och sekundärgrupp", "primär och sekundär socialisering". Denna typ av kunskap, och närmare bestämt denna begreppsvärld av bestämningsfaktorer och sociala mekanismer, kunde användas för att identifiera och diagnostisera de problem som klassificerats som "sociala problem". Men det innebär inte att giltigheten och generaliserbarheten av dessa begrepp och denna kunskap skulle vara begränsade till deras uppkomstbetingelser (se Mills 1943/1963; Hinkle 1980; jfr Österberg 1988).

Från identifikation av problem till lösning genom myndighetshandlande

1800-talets urbanisering, industrialisering och migration medförde att samhället omvandlades i snabb takt, och för inte minst de lägre skikten och de fattiga blev tillvaron svårare. Trycket på de traditionella försörjningssystemen ökade. Fattigvårdslagstiftningen skärptes i många länder. Vilka skulle betraktas som "oförskyllt" fattiga och därför ha rätt till understöd, och vilka sågs som ansvariga för sin egen misär?

De sociala förhållanden och erfarenheter som ämbetsmän och opinionsbildare i olika länder såg som "sociala problem" kunde emellertid som regel inte hanteras av de befintliga myndigheterna och deras verksamhetsformer. Ibland kunde nya problem inordnas i en redan given kategori, till exempel genom att man utvidgade den. Men i regel krävdes det att problemen identifierades skarpare genom att man avgränsade den relevanta personkretsen eller skapade en ny kategori. Ett centralt exempel är den successiva

framväxten av begreppet "arbetslöshet" med alla de konsekvenser det fått för möjligheten att skilja ut grupper med olika slags försörjningsproblem och därmed olika grad av rättigheter och anspråk på offentligt stöd (Garraty 1978).

I detta läge ökade den administrativa och politiska betydelsen av ett nytt slags kunskap: om vari de nya problemen och omständigheterna bestod, om hur de uppkommit och vari de hade yttarat sig, om hur de kunde mätas och om huruvida de ökade eller minskade.

Nya offentliga institutioner blev viktiga producenter av administrativa eller kartläggande data, data som kom att tjäna som underlag för kunskapsutveckling. Ett berömt tillfälle i samhällsvetenskapens historia är när Marx flitigt gjorde bruk av de rapporter som de engelska fabriksinspektörerna sammanställde över läget i den engelska industrin för sin framställning i *Kapitalet*. Även de framväxande socialförsäkringsorganens verksamhet gav tidigt upphov till systematiska datainsamlingar, data som behövdes för att förvalta dessa system (Kern 1982; Abrams 1968; Oberschall 1965, 1972; IESS 1968).

Expansionen av den rationella byråkratiska organisationen av statens och städernas förvaltning ledde till en systematisk insamling av statistik om sociala förhållanden. Samtidigt förlitade sig staten och den politiska eliten alltmer på kunskap och systematiskt vetande för att lösa olika slags problem. Därigenom skapades ett rum för nya slags kunskaper (och kunskapsformer) om det moderna livets och den moderna socialitetens risker och problem. Här utvecklades den empiriska probleminriktade sociologin.

Den systematiska kunskapen om lönearbetarnas sociala förhållanden inom produktionens sfär och de lägre klassernas problem i den församhälleligade reproduktionens sfär – vad som bestämmer och reglerar dem och hur den offentliga sektorn har kommit att fungera i förhållande till dem – blev "sociologins rum". Det gäller för såväl dess användning som dess teori.

Svensk sociologi som reformvetenskap

En konklusion av det som sagts ovan är att den empiriska socialvetenskapen inklusive sociologin begreppsligt och med sina metodiska verktyg bearbetar problematiska eller icke önskvärda sociala förhållanden på ett sådant sätt att man kan begripa dem som "sociala problem". Detta är inte en värdering av om socialvetenskapen bör eller ska göra det, utan det är ett historiskt grundat konstaterande av vad den i huvudsak tycks ha gjort. Låt oss pröva detta resonemang på svensk sociologi.

En bakgrund till att sociologin tidigt under efterkrigstiden fick plats vid svenska universitet var förhoppningen att ämnet skulle kunna tjäna som reformvetenskap i välfärdsbygget (Fridjónsdóttir 1987, 1990; Gullberg 1972). Sociologin sågs som en reform- och planeringsvetenskap, som den reformerande politikens och byråkratins hjälpmedel.² Upptagenheten av de sociala problemen och deras möjliga lösning var i Sverige viktig för den moderna sociologins framväxt (jfr redan Myrdal & Myrdal 1934).

Ser vi till den forskning som bedrivits inom svensk sociologi har sådana förhoppningar också infriats.³ Svenska sociologer har ofta analyserat effekterna och konsekvenserna av statens och de offentliga organens ingripande i sociala förhållanden. Det kan gälla skolpolitiken och skolreformernas betydelse för elevgruppernas sociala sammansättning och skolresultat (Arnman & Jönsson 1983, 1986; Erikson & Jonsson (red.) 1994). Skillnader i levnadsvillkor undersöktes i det tidiga 1970-talets låginkomstutredning, som sedan kom att institutionaliseras i de levnadsnivåundersökningar som genomfördes vid Institutet för social forskning (Sofi) vid Stockholms universitet. Detta har gett upphov till en imponerande rad rapporter, böcker och artiklar och till mycket ny kunskap om det svenska samhället och dess sociala villkor och problem.⁴

Sociologer har vidare utforskat fängelsernas roll som straff och anpassningsorgan (Bondesson 1974) samt socialtjänsten och dess förhållande till klienterna (Sunesson 1981, 1985).

Några områden har efter hand utvecklats till egna specialområden. Kriminologer inriktar sig mot brott–straff–fängelsekomplexet. Den i Sverige nya disciplinen socialt arbete tar sig an socialvårdens och socialtjänstens område, medan rättssociologer har studerat till exempel jämställdhetslagstiftning (Widerberg 1980) och socialförsäkringar (Hetzler & Eriksson 1983) och diskuterat rättens sociala roll liksom ramlagstiftningens roll som styrinstrument (Hydén 1978, 1984).

1970-talets förskole-, familje- och prostitutionspolitik kom att motiveras bland annat utifrån Rita Liljeströms bidrag till några offentliga utredningar (Liljeström 1973, 1975; Ds 1980:9). Upptagenheten av universitetens sociala selektion kom till uttryck i Bengt Gessers bidrag till U 68-utredningen (Gesser 1971) och har varit ett återkommande inslag i senare utredningar om skol- och universitetspolitiken (Erikson & Jonsson 1994; jfr Gesser 1985 för en diskussion om problemets beständighet).

Vandalism, multiproblemfamiljer, invandring, främlingsfientlighet, hemlöshet och vräkningar, bostadssegregation, alkohol- och narkotikamissbruk, nyfattigdomen, socialbidragens roll, fosterbarnens villkor, kvinnomisshandel, videovåld, hemtjänstens arbete och organisation med mera har varit viktiga områden för empirisk socialforskning under de senaste decennierna. Det är forskning som i många fall gett viktig kunskap om problematiska sociala förhållanden.

Från sociala problem till skapandet av reformobjekt

Den tillämpade sociala forskningen spelar en viktig roll för diagnostiseringen och formuleringen av "sociala problem". Det gör den genom att utveckla de begreppsliga redskap som gör det möjligt att analysera problemen genom att omformulera dem. Den skapar nya avgränsningar och klassifikationer av personer, motiv, beteenden och handlingar, men också av de åtgärder, ingripanden och institutioner som redan finns eller måste skapas för att hantera dessa. Därigenom skapar den sociala forskningen reformobjekt (Olofsson 1980). Det innebär följande:

- a. Ur myndighetens perspektiv formas socialt problematiska förhållanden till "sociala problem". Därigenom blir de möjliga att begripa och angripa.
- b. Den tillämpade socialvetenskapen producerar å ena sidan nya kunskaper, inklusive nya teorier och nya mätinstrument, å andra sidan möjliga sätt att hantera och ingripa mot de sociala problemen.
- c. Reformobjektet, det vill säga en begreppslig förmälning av kunskap och åtgärd, blir ett strategiskt mellanled mellan konstaterandet av icke önskvärda tillstånd och hanteringen av dem.

Begreppsliga operationer används för att skapa nya differentieringar av problemgrupper, nya klassifikationer av personer och handlingar som kan ligga till grund för myndigheternas åtgärder. Genom att dela upp exempelvis socialbidragstagare i undergrupper kan man differentiera det ekonomiska stödet, behandlingen och bemötandet.

Reformobjekt och policyrelevans

Vetenskapssociologiskt är det okontroversiellt att hävda att kontexten och den institutionella miljön påverkar vilka frågor som ställs, eller att dessa styrs av forskares värderingar. Men när jag hävdar att tillämpad samhällsforskning producerar "reformobjekt" implicerar det att det är ett särskilt slags metodologi, teori och vetenskapssyn som åberopas.

En nära förbindelse mellan eftersträvad förklaring och åtgärds-möjlighet inverkar också på den typ av kunskap som produceras eftersom den i princip formas av kravet att vara ingreppsrelevant. Samhällsvetenskapens användbarhet sägs till och med vara dess demokratiska signum. Vetenskapsfilosofen Poppers krav på att samhällsvetenskapen skulle möjliggöra ett stegvist reformarbete, *piecemeal social engineering*, ligger under aktuella pläderingar för den värde- och policyrelevanta samhällsforskningen (jfr Forskningsberedningen 1996).

Den koppling mellan förklaring och åtgärd som finns i den här anförda typen av socialvetenskap får till konsekvens att den i relation till "det sociala problemet" konstruerar ett "reformobjekt", som ska göra det möjligt för myndigheter att handla på ett för dem relevant sätt. Det kan vara fråga om många slags handlande (eller icke-handlande) som har till syfte att övervinna, bearbeta, överskyla eller eliminera de sociala tillstånd som man sett som problematiska och icke önskvärda. Det kan vara fråga om kunskap och vetande som tar sikte på olika slags användare och brukare; det jag benämnt reformobjekt är anpassat till myndigheter och of-fentliga organ.⁵

Ett exempel på hur reformobjekt utformas är följande: Vissa problem kan antas gälla för stora grupper av medborgare, till exempel alla lönearbetare. Det gäller sjukdom, arbetsskada, invaliditet, arbetslöshet och död. Dessa typer av problem kan begreppsliggöras som risker för individer och risksannolikheter inom en

grupp, mätas med statistik och lösas och hanteras med försäkringar. De ses som strukturella problem och lösningen kan ligga i förändrade rättsregler, institutioner, generella bidrag etc. Andra typer av "sociala problem" lokaliseras och begreppsliggörs i stället som individuella problem och tillskrivs individers egenskaper eller förhållanden. Det gäller alkoholdrickande och andra former av drogbruk (kategorier som "missbruk" och "beroende"), barn- och hustrumisshandel, pedofili, kriminalitet med mera.

Från "problem" via "reformobjekt" till "lösning"

Samhällsvetenskapliga kartläggningar av sociala förhållanden kan leda fram till identifikation av samhälleliga och socialpolitiska problem. Detta slags kunskapssystematisering lägger myndighets-handlandet tillräkta. Den skapar ett förlopp av typen "vetande till åtgärd".

Diagnosen av problemen och de önskvärda målen binds samman med hjälp av klassifikationer och åtgärder. Vägen från oönskade till önskade tillstånd går via lagstiftning och ändringar i fördelningen av resurser, och den förmedlas av en stat som inte fungerar enbart reaktivt utan också förebyggande och föregripande.

Begreppsliggörandet av icke önskvärda sociala förhållanden som "sociala problem" är det första steget. Via konstruktionen av ett reformobjekt kopplas problemets orsaker och förekomst till dess lösning. Vi kan belysa detta med ett för socialvetenskapen viktigt fall.

Från fattigdom till levnadsnivå

Den tillämpade socialvetenskapliga forskning som under 1960- och 1970-talen undersökte levnadsförhållanden och sociala indikatorer var nära knuten till en ingripande politik för utjämning av levnadsstandard som även hade en ambition om planerat problem-förhindrande. Politiskt bars den främst fram av socialliberala och

socialdemokratiska strömningar. Det var i de nordiska länderna och i England som den tillämpade socialforskningen fick denna inriktning, och det var här man institutionaliserade levnadsnivåforskningen. Kriget mot fattigdomen (*the war on poverty*) i USA under 1960-talet gav å sin sida upphov till en annan ny vetenskaplig disciplin, evalueringsforskningen. Här låg tyngdpunkten på att pröva hur olika slags lösningar och åtgärder verkade för att finna vilka som var kostnadseffektiva.

I Sverige blev Låginkomstutredningen, som tillsattes 1965, en exponent för denna del av den tillämpade socialforskningen.⁶ Viktigast för sociologins vidkommande var dess kartläggningar av levnadsvillkoren, vilka publicerades som så kallade utkast till kapitel. Utredningens forskningsansats och metodik kom senare att institutionaliseras i levnadsnivåundersökningarna vid Institutet för social forskning (Sofi) vid Stockholms universitet, där man också under åren 1974, 1981 och 1991 upprepade och vidareutvecklade den ursprungliga undersökningen från 1968. Ett annat arv från Låginkomstutredningens ansats är Statistiska Centralbyråns undersökningar av levnadsförhållanden (Ulf) (Vogel 1987a och 1987b).⁷

Den svenska låginkomstutredningen förfinade analysen av maskorna i den socialpolitiska trygghetsväven. Den strategiska reformpolitiska poängen med dess empiriska kartläggning var att den med enkla grepp i princip kunde översättas till en reformkatalog. När man kombinerar kön, klass, bostadsort och ett välfärdsproblem i en korstabell ger det genast uppslag till reformpolitiska förändringar och ingripanden.

Låt mig ta ett exempel på forskning i samhällsförbättrandets tjänst. Under 1967 arbetade jag som ung sociolog vid Låginkomstutredningens kansli. En diskussion med en äldre kollega gjorde starkt intryck. Själv var jag med min sociologiska skolning inställd på att analysera de kausalt intressanta förhållandena och ville

betrakta fördelningen av goda och onda villkor i förhållande till en strukturell ram. Det viktiga för mig var att förklara levnadsvillkorens fördelning och förändring över tid i olika samhällsklasser och knyta detta till samhällsstrukturens bärande lag (arbete, egen- dom, utbildning etc.). Det kunde nog vara intressant, genmålde min kollega. Men var det inte viktigare att skapa en finfördelad välfärdsstatistik som kunde leda till att de problem som man därigenom blev förmögen att lokalisera också blev möjliga att konkret hantera? Detaljerad empirisk kunskap skulle göra det möjligt att utforma träffsäkra sociala reformprogram. Om man till exempel kunde lokalisera de grupper som hade problem med sina tänder, med hjälp av administrativt hanterbara kategorier som ålder, kön och bostadsort, skulle det bli lättare att styra utbyggnaden av folk- tandvården och en kommande tandvårdsförsäkring och uppnå bästa möjliga välfärdseffekter. Den stora skillnad i tandstatus mellan äldre kvinnor i socialgrupp III på landsbygden och yngre medelklassmän i storstäderna som en enkel korstabulering gav vid handen var ett direkt reformpolitiskt argument.

Reformobjektet var inte den enkla korstabellen. Det var snarast den förfinade uppdelningen utifrån individbaserade data – själva kartläggningens form gjorde den användbar. Den nya tekniken gjorde nya förhållanden vetbara och gjorde det möjligt att finna mer precisa former för ingrepp.⁸ Det var levnadsvillkorens differentierade fördelning, denna av forskningen framskapade tankekonstruktion, som blev reformobjektet. Begreppen "fördelning", "resurs" och "arena" blev tillsammans med nya mättekniker ett nytt och samtidigt tillämpbart vetande.

På ett mer generellt plan innebar etablerandet av levnadsnivåforskningen en transformation av fattigdomsforskningen. Det blev möjligt att upprätta en systematisk och ingreppsrelevant katalog av problem som skulle kunna hanteras med sociala reforminsatser, insatser som via den politiskt-administrativa strukturen

kunde översättas till adekvata och genomförbara åtgärder. Därigenom kunde de fattigdomsalstrande mekanismerna (i princip) bli föremål för modifikationer och ingrepp. Låginkomstutredningen betonade arbetslöshetens och de låga lönernas roll för den låga levnadsstandarden. Det kunde användas som argument för hög och stigande sysselsättningsgrad (som ett mål för arbetsmarknadspolitiken) och för en facklig strävan att dränera låglöneträsket.

Den analytiska preciseringen och definitionen av ”fattigdom” som brist på vissa slags resurser på ett antal arenor gjorde det möjligt att i detalj mäta och avgränsa fattigdomens komponenter. Det gjorde det i sin tur möjligt att koppla de problematiska sociala förhållandena till tänkbara insatser från myndigheterna. Levnadsnivåforskningen kunde anpassas efter de olika myndigheternas och organens verksamhetsområden. Bostadsförhållanden, hälsa, tandstatus och skolutbildning är delasppekter som gör problemen hanteringsbara. Fördelning, resurser och arenor passar in i uppdelningen mellan olika myndighetsorgan.

Men nya vetandeformer kan också leda till att nya hanteringsätt utvecklas och nya institutioner och myndigheter inrättas. När maktförhållanden och resursfördelning mellan könen översätts till målet om jämställdhet blir det hanterbar som offentlig politik. I detta fall lades nya lagar och nya myndigheter (som Jämo) till statens ingreppsrepertoar.

”Problem – vetande – åtgärd” eller ”åtgärd – vetande – problem”?

Hittills har utgångspunkten varit att problemidentifiering, kunskapsgenerering och lösningsförslag har följt varandra enligt modellen ”problem → vetande → åtgärd”. Först ett problem, sedan nya vetandetekniker och ny kunskap som gör nya ingrepp och politiska åtgärder möjliga.

Begrepp, data och insamlingstekniker inom den tillämpade socialvetenskapliga forskningen har utvecklats eller skapats i policyrelevant syfte. I den mån nya kunskaper och data har uppkommit som effekter av att myndigheterna rutinmässigt har samlat in statistik och uppgifter av olika slag framstår denna kunskapsutveckling främst som en reaktiv process.

Den tillämpade sociala forskningens förlopp rymmer flera delmoment. Fullt utvecklad ser den ut på följande sätt:

- a. Problemet identifieras.
- b. Relevant kunskap tas fram genom forskning och utredningar.
- c. Den leder till att myndigheten kan handla på ett nytt sätt.
- d. Ingreppet eller interventionen leder till ett utfall, ett resultat.
- e. Det ska sedan utvärderas för att pröva om det gett det åsyftade resultatet.
- f. Om resultatet inte blev det åsyftade behövs en ny utredning, kanske forskning, för att frambringa ny relevant kunskap,
- g. som i tur kan leda till att myndigheten handlar på ett nytt sätt, att ingreppet och interventionen justeras.

Detta förlopp kan ses som en konkretisering av Poppers idé om ”de små stegens sociala ingenjörskonst” så som den tillämpats i socialliberal och särskilt i socialdemokratisk politik.

Går vi mera i detalj kan vi lyfta fram olika led i detta förlopp. Det första ledet går från problemlokalisering till systematisk kunskap. Vi kan här skilja mellan

- observation och lokalisering av problematiska eller icke önskvärda omständigheter
- identifiering och beskrivning av dessa som samhälls- eller individuella problem

- förklaring av problemens art, spridning, uppkomst- och återskapandevillkor, inklusive skapandet av ett samhällsvetenskapligt kunskapsobjekt.

Vägen från kunskapsobjekt till policyrelevans går via konstruktionen av ett reformobjekt. Därmed upprättas en såväl begreppslig som institutionell koppling mellan kunskapsobjekt och myndighetshantering.

Det tredje ledet utspelas inom myndighetens sfär och innefattar åtgärdsprecisering, policyimplementering och resultat, inklusive utvärdering av utfallet (resultaten).⁹

Vi har här beskrivit den tillämpade socialforskningens idealtypiska förlopp. I konkreta fall kan vissa led saknas och ordningen kan se annorlunda ut. De politiska och administrativa målen skiljer sig åt mellan olika samhällen och olika epoker.

Kunskap kan också vara en åtgärdseffekt

Ett andra perspektiv på relationen mellan problem, vetande och åtgärder är att det är åtgärder och rutiner som skapar kunskap och begrepp: när makt utövas och åtgärder genomförs skapar dess rutiner behov av systematisering och klassifikationer som får formen av vetande – ett vetande som i sin tur formar och förstärker institutioners agerande.

En mängd forskning visar att åtgärder och myndigheternas maktutövning och förvaltningens praktik ger upphov till nya former av vetande. Inte minst skapar de löpande nya klassifikationer av individer, beteenden och handlingar, vilka därmed utvecklas till ordnande och handlingsstyrande begrepp. Detta perspektiv har poängterats i senare års kritiska socialvetenskapliga forskning, starkt format av Michel Foucaults resonemang om diskurser, om förhållandet mellan maktutövning och vetande. Foucaults teori om förhållandet mellan makt och vetande inom institutioner

kan ses som en allmän formulering av synen på kunskap som en effekt av maktutövning och åtgärder (jfr Foucault 1983, 1987; Sunesson 1987).

Myndigheters och företags, och mer generellt organisationers, maktutövning och praktiska rutiner ger upphov till klassificerings- och sorteringsbegrepp som formar föreställningarna om organisationernas verksamhet och de människor och förhållanden som de hanterar. Rådande förvaltningsstrukturer och arbetssätt kan leda till ett visst slags identifiering och beskrivning av förhållanden, beteenden eller grupper av individer som problem eller som problematiska.

När det är åtgärderna och den organisatoriska praktiken som driver fram klassificeringar och begrepp som i vetandets form kan påverka nya handlingar och praktiker kan vi teckna förloppet så här:

1. Myndighetens praktik utformas som en uppsättning åtgärder och ingrepp.
2. Dessa åtgärder ger upphov till eller åtföljs av nya klassifikationer av individer, kategorier eller problem.
3. Praktikens problemhantering och dess nya klassifikationer och kategoriseringar genererar ny kunskap.
4. Denna nya kunskap leder till att nya åtgärder kan utvecklas.

Här är förhållandet mellan åtgärder, kunskap och sociala problem omvänt: det är åtgärderna och deras konsekvenser som skapar problem, snarare än att problem föranleder åtgärder. "Sociala problem" skapas då genom maktutövning, till exempel myndighetsåtgärder: genom processer som stämpling, påverkan på omgivningens uppfattningar om vissa individer, beteenden och handlingar och därtill på de utpekades och åtgärdades självbild.

Detta perspektiv har visat sig vara fruktbart för en kritisk reflexion över till exempel sociala myndigheters praktik i förhållande till bostadslöshet. Å ena sidan skapas ett nytt segment på bostadsmarknaden med inskränkta rättigheter för de boende, å andra sidan skapas föreställningar hos sociala myndigheter och bostadsföretag om att en växande grupp människor inte är "kapabla att klara ett eget boende". När den sekundära bostadsmarknaden väl är etablerad återskapas också den grupp av människor som kan hyas däri, främst genom åtgärder och rättighetsinskränkningar som sociala myndigheter och bostadsföretag genomför (Sahlin 1996).

Konklusion

I den samhälleliga praktiken uppstår ständigt nya problematiska förhållanden och nya "sociala problem". Behovet av nya reformobjekt för en policyrelevant forskning återföds löpande, om än med olika målföreställningar och politiska förtecken.

De två skilda synsätten på relationen mellan problem, vetande och åtgärder som diskuteras här ovan fångar två centrala aspekter av kategorin "sociala problem": som åtgärdsdrivande och som åtgärdseffekt. Det innebär två olika perspektiv på förhållandet mellan vetande och myndighetshandlande. Socialvetenskapen liksom den sociologiska analysen av välfärdsstaten inrymmer både dessa perspektiv.

Låt oss återknyta till det som i inledningen sades om sociologins och socialvetenskapen relation till de sociala problemen. Sociala problem genererar under bestämda förutsättningar vetande, samtidigt som åtgärder och vetande under andra förutsättningar kan generera nya slags sociala problem. Historiskt har den första typen av förlopp haft störst betydelse för den moderna socialvetenskapens och sociologins utveckling. I dagens socialvetenskap är de två typerna komplementära sätt att analysera förhållandet

mellan välfärdsstaten, de sociala förhållandena och de sociala problemen. De representerar därtill olika sätt att analysera förhållandet mellan kunskap och maktutövning, mellan vetande och politik, mellan samhällsvetenskap och organisatoriskt handlande.

Men de kan också flätas in i varandra. Policytillämpning leder till åtgärder, som i sin tur formar nya hanteringssätt, klassifikationer och begrepp, vilka då kan flyttas över till den policytillämpade arenan.

Referenser

- Abrams, Philip (1968), *The origins of British sociology. An essay with selected papers*. Chicago: Chicago Univ. Press
- Abrams, Philip (1982), *Historical sociology*. Ithaca: Cornell Univ. Press
- Ahrne, Göran (1971), *Hushållsarbete och dubbelarbete*. Stockholm: Allmänna förlaget
- Alber, Jens (1982), *Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat*. Frankfurt: Campus Verlag
- Allardt, Erik (1975), *Att ha, att älska, att vara. Om välfärd i Norden*. Lund: Argos
- Arnman, Göran & Jönsson, Ingrid (1983), *Segregation och svensk skola*. Lund: Arkiv förlag
- Arnman, Göran & Jönsson, Ingrid (1986), *Olika för olika. Aspekter på svensk utbildningspolitik*. Lund: Arkiv förlag
- Bondesson, Ulla (1974), *Fången i fångsambället*. Stockholm: Norstedt
- Castel, Robert (1995), *Les métamorphoses de la question sociale*. Paris: Fayard
- Ds 1980:9. *Prostitutionen i Sverige I–II*. Stockholm.
- Emigrationsutredningen (1908–1914), *Emigrationsutredningen*. Stockholm: Nordiska bokhandeln
- Erikson, Robert (1971), *Uppväxtförhållanden och social rörlighet*. Stockholm: Allmänna förlaget
- Erikson, Robert & Jonsson, Jan O. (red.) (1994), *Sorteringen i skolan. Studier av snedrekrytering och utbildningens konsekvenser*. Stockholm: Carlsson
- Erikson, Robert & Åberg, Rune (red.) (1984), *Välfärd i förändring. Levnadsvillkor i Sverige 1968–1981*. Stockholm: Prisma
- Flora, Peter och Heidenheimer, Arnold J. (red.) (1981), *The development of welfare states in Europe and America*. New Brunswick: Transaction
- Forskningsberedningen (1996), *Är svensk forskning samhällsrelevant? Diskussionsinlägg om forskning från ledamöter i regeringens forskningsberedning*. Stockholm: Utbildningsdepartementet
- Foucault, Michel (1983), *Vansinnets historia*. Lund: Arkiv förlag
- Foucault, Michel (1987), *Övervakning och straff*. Lund: Arkiv förlag
- Fridjónsdóttir, Katrin (red.) (1987), *Om svensk sociologi. Historia, problem och perspektiv*. Stockholm: Carlsson
- Fridjónsdóttir, Katrin (red.) (1990), *Svenska samhällsvetenskaper. Utvecklingslinjer, problem, perspektiv*. Stockholm: Carlsson
- Fritzell, Johan och Lundberg, Olle (1993), *Ett förlorat eller förlovat årtionde? Välfärdsutvecklingen mellan 1981 och 1991*. Stockholm: Institutet för social forskning

- Fritzell, Johan & Lundberg, Olle (red.) (1994), *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier* Stockholm: Bromberg
- Garraty, John A. (1978), *Unemployment in history. Economic thought and public policy*. New York
- Geijerstam, Gustaf af (1894), *Anteckningar om arbetarförhållanden i Stockholm*. Stockholm: Samson & Wallin
- Gesser, Bengt (1971), "Rekryteringen till universitet och högskolor i Sverige". I Bengtsson, Jan & Gesser, Bengt (red.), *Val av utbildning och yrke*. SOU 1971:61. Stockholm: Allmänna förlaget
- Gesser, Bengt (1985), *Utbildning, jämlikhet, arbetsdelning*. Lund: Arkiv förlag
- Gullberg, Anders (1972), *Till den svenska sociologins historia*. Stockholm: Unga filosofer
- Habermas, Jürgen (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Heinsohn, Gunnar & Steiger, Otto (1982), *Människoproduktionens historia. Allmän befolkningsteori för den nya tiden*. Lund: Arkiv förlag
- Hetzler, Antoinette & Eriksson, Kjell E. (1983), *Arbetskadeförsäkringens tillämpning. En rättssociologisk studie*. Lund: Rättssociologiska inst.
- Hinkle, Roscoe C. (1980), *Founding theory of American sociology 1881–1915*. Boston: Routledge & Kegan Paul
- Hydén, Håkan (1978), *Rättens samhällliga funktioner*. Lund: Studentlitteratur
- Hydén, Håkan (1984), *Ram eller lag? Om ramlagstiftning och samhällsorganisation*. Stockholm: Liber/Allmänna förlaget
- IESS (1968), "The early history of social research". I *The international encyclopaedia of social sciences*, vol 15 (förf. Bernard Lécuyer & Anthony Oberschall)
- Johansson, Lena (1970), *Utbildning. Resonerande del. Utkast till kapitel 7 i betänkande om svenska folkets levnadsförhållanden att avgivas av Låginkomstutredningen*. Stockholm: Allmänna förlaget
- Johansson, Lena (1971), *Utbildning. Empirisk del. Utkast till kapitel 7 i betänkande om svenska folkets levnadsförhållanden att avgivas av Låginkomstutredningen*. Stockholm: Allmänna förlaget
- Johansson, Sten (1970a), *Om levnadsnivåundersökningen. Utkast till kapitel 1 och 2 i betänkande att avgivas av Låginkomstutredningen*. Stockholm: Allmänna förlaget
- Johansson, Sten (1970b), *Den vuxna befolkningens hälsotillstånd*. Stockholm: Allmänna förlaget
- Johansson, Sten (1970c), *Den vuxna befolkningens kostvanor*. Stockholm: Allmänna förlaget

- Johansson, Sten (1971), *Politiska resurser. Om den vuxna befolkningens deltagande i de politiska beslutsprocesserna*. Stockholm: Allmänna förlaget
- Kern, Horst (1982), *Empirische Sozialforschung. Ursprünge, Ansätze, Entwicklungslinien*. München: C.H. Beck
- Lange, Friedrich Albert (1875), *Die Arbeiterfrage. Ihre Bedeutung für Gegenwart und Zukunft*. Winterthur: Bleuler-Hausheer
- Liljeström, Rita (1973), *Uppväxtvillkor. Samspelet mellan vuxna och barn i ett föränderligt samhälle*. Stockholm: Allmänna förlaget
- Liljeström, Rita (1975), *Barn. Rapport från Barnmiljöutredningen. 1. Samhället och barns utveckling*. SOU 1975:31. Stockholm: Liber Förlag
- Lilliestam, Åke (1960), *Gustaf Steffen, samhällsteoretiker och idépolitiker*. Göteborg: Akademiförlaget—Gumperts
- Madge, John (1962), *The origins of scientific sociology*. New York
- Merton, Robert K. & Nisbet, Robert A. (red.) (1961), *Contemporary social problem. An introduction to the sociology of deviant behaviour and social disorganization*. New York: Harcourt, Brace
- Mills, G. Wright (1943/1963), "The professional ideology of social pathologists". I Irving Louis Horowitz (red.), *Power, politics and people. The collected essays of C. Wright Mills*. New York: Oxford Univ. Press
- Mitzman, Arthur (1973), *Sociology and estrangement. Three sociologists of imperial Germany*. New York
- Myrdal, Alva & Myrdal, Gunnar (1934), *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Bonnier
- Nisbet, Robert A. (1967), *The sociological tradition*. London: Heinemann
- Oberschall, Anthony (1965), *Empirical social research in Germany, 1848–1914*. Paris: Mouton
- Oberschall, Anthony (red.) (1972), *The establishment of empirical sociology. Studies in continuity, discontinuity, and institutionalization*. New York
- Olofsson, Gunnar (1979), *Mellan klass och stat*. Lund: Arkiv förlag
- Olofsson, Gunnar (1980), "Att konstruera reformobjekt. Sociologi mellan vetenskap och myndighetshandlande", *Sociologisk Forskning*, vol. 17, nr 1
- Olofsson, Gunnar (1995), *Klass, rörelse, socialdemokrati. Essäer om arbetarrörelsens sociologi*. Lund: Arkiv förlag
- Parsons, Talcott (1937), *The structure of social action. A study in social theory with special reference to a group of recent European writers*. New York: Free Press
- Polanyi, Karl (1989), *Den stora omdaning*. Lund: Arkiv förlag
- Rowntree, B. Seebohm (1902), *Poverty. A study of town life*. London: Macmillan

- Sahlin, Ingrid (1996), *På gränsen till bostad. Avvisning, utvisning, specialkontrakt*. Lund: Arkiv förlag
- Salonen, Tapio (1993), *Margins of welfare. A study of modern functions of social assistance*. Torna Hällestad: Hällestad press
- Schwendinger, Herman & Schwendinger, Julia R. (1974), *The sociologists of the chair. A radical analysis of the formative years of North American sociology (1883–1922)*. New York: Basic Books
- Sombart, Werner (1908), *Sozialismus und soziale Bewegung*. Jena: Fischer
- Spencer, Herbert (1885), *The principles of sociology*. London: Williams & Norgate
- Sunesson, Sune (1981), *När man inte lyckas: om hinder, vanmakt och oförmåga i socialt arbete*. Stockholm: AWE/Geber
- Sunesson, Sune (1985), *Ändra allt! En uppmaning till socialarbetare*. Malmö: Liber Förlag
- Sunesson, Sune (1987), "Inledning". I Michel Foucault, *Övervakning och straff*. Lund: Arkiv förlag
- Sørensen, Curt (1976), *Marxismen og den sociale orden*. Kongerslev: GMT
- Therborn, Göran (1976), *Science, class and society. On the formation of sociology and historical materialism*. London: NLB
- Townsend, Peter (1979), *Poverty in the UK*. London: Penguin
- Wagner, Peter (1990), *Sozialwissenschaften und Staat. Frankreich, Italien, Deutschland 1870–1980*. Frankfurt am Main: Campus Verlag
- Widerberg, Karin (1980), *Kvinnor, klasser och lagar 1750–1980*. Stockholm: Liber Förlag
- Vogel, Joachim (1987a), *Ojämligheten i Sverige. Utveckling och nuläge*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Vogel, Joachim (1987b), *Det svenska klassamhället. Klasstruktur, social rörlighet och ojämlikhet*. Stockholm: Statistiska centralbyrån
- Zeitlin, Irving M. (1968), *Ideology and the development of sociological theory*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Österberg, Dag (1988), *Metasociology. An inquiry into the origins and validity of social thought*. Oslo: Norwegian University Press

Noter

1. De sociologiska klassikerna – Marx', Durkheims och Webers teorier – kan ses som skilda systematiska samhällsvetenskapliga förklaringar på industrialismens omvandling av samhällsstrukturen och levnadsförhållandena (jfr Abrams 1982, kap. 2–4). De diagnoser, förklaringar, lösningar och centrala begrepp de utvecklade skiljer sig åt, men föremålet för teorierna är i en mening detsamma.
2. Det gällde inte bara sociologin. Också statskunskapen, kulturgeografen (där inte minst tidsgeografen blev en viktig planeringsvetenskap) och pedagogiken kunde vara argument för en utvidgning av statens uppgifter och utgifter och instrument för samhällsomvandling. Och det gällde i hög grad national ekonomin. Såväl planeringskeynesianismen som *cost-benefit*-traditionen kunde motivera omfattande offentliga arrangemang. Ett exempel är de samhälls-ekonomiska argumenten för utbyggnaden av den offentliga barntillsynen och daghemmen: daghemmen var förvisso dyra, men de ökade löner, och högre livslöner, som kvinnor kunde få om de hade en obruten arbetskarriär och de skatter som dessa skulle inbringa blev starka argument för utbyggnaden.
3. Jag tar här inte upp industrisociologin eller arbetslivsforskningen, eller forskningen om medinflytande och fabriksnedläggningar, om arbetslöshet, arbetsmarknad och arbetsmarknadspolitik eller om planering, boende och bebyggelse. Det är fält och områden som ytterligare skulle bekräfta den bild jag ger av den sociala forskningen i mer avgränsad mening.
4. Se till exempel rapporter inom Låginkomstutredningen av S. Johansson 1970a, 1970b, 1970c, 1971; Lena Johansson 1970, 1971; Ahrne 1971; Erikson 1971; från de senare levnadsnivåundersökningarna till exempel Erikson & Åberg (red.) 1984; Fritzell & Lundberg 1993, (red.) 1994.
5. Men kunskap och vetande kan också utformas i relation till andra adressater, som olika intresseorganisationer, väljare eller till och med medborgare.
6. Liknande undersökningar genomfördes i andra länder, till exempel i Danmark med Lavindkomstkommissionen. Även där spelade sociologer en viktig roll, både i ledningen och bland forskarna. För en nordisk överblick, se Allardt 1975.

Det finns flera intressanta skillnader mellan de nordiska levnadsnivåundersökningarna och den engelska fattigdomsundersökningen av Townsend (1979). Begreppsligt visar det sig i betoningen på låga inkomster respektive fattigdom.

7. Något motsvarande denna institutionalisering skedde inte i Storbritannien.
8. Från naturvetenskapens historia vet vi hur upptäckten av nya mätinstrument revolutionerat vetandet (alltifrån teleskopet och mikroskopet). I samhällsforskningen har folkräkningar, panelanalys och nya statistiska bearbetningstekniker möjliggjort nya problemlokaliseringar och klassificeringar. Ett välkänt exempel är utvecklingen av arbetskraftsundersökningarna och begreppet "*labour force*", som har haft stor betydelse för utformningen av den moderna arbetsmarknadspolitiken.
9. En reform och de åtgärder den ger upphov till kan utvärderas i relation till mål om levnadsstandardens utveckling, fördelningseffekter med mera. Men den kan också analyseras utifrån den roll den har i att öka eller minska en reforms legitimitet och om kostnaderna för åtgärderna är rimliga eller ej.

KAPITEL 2

”Social integration” – från sociologisk teori till policybegrepp

Begreppet ”integration” förekommer i två till synes helt olika sammanhang. Dels är det ett centralt begrepp i sociologisk teori, dels används det flitigt i politiska sammanhang i diskussioner om flyktingar och invandrare. Vid en första anblick kan integrationsbegreppets skiftande användning te sig kluven och splittrad. Min tes är att kopplingarna mellan det vetenskapliga integrationsbegreppet i dess höga teoretiska rymd och dess praktisk-politiska utformningar är direktare och mindre mystifierande än vad de i förstone ter sig. Begreppets aktualitet kommer sig av att det bildar en innehållsligt fungerande och retoriskt effektiv länk mellan samhällsvetenskap och policyformulering.

Ursprungligen publicerad 2008 som ”Begrebet social integration: dets rolle i sociologisk teori og dets anvendelse som policy-begreb” i *Social Kritik*, vol. 20, nr 113, s. 6–15.

Integrationsbegreppets användning i policysammanhang – några exempel

Sverige hade under några år kring millennieskiftet ett centralt ämbetsverk med namnet Integrationsverket. Det hade utvecklats ur det gamla Statens invandrarverk när den myndighetens uppgifter delades upp mellan ett migrations- och ett integrationsverk. Det hade föregåtts av ett skifte i politiken vad gällde invandring och invandrare. Vägen gick från utlänningspolitik till invandringspolitik (Statens invandrarverk föregicks av Statens utlänningskommission) och i ett sista steg till integrationspolitik. Integrationsverket avskaffades sedan som en följd av de borgerliga partiernas valseger hösten 2006.

Frankrike hade under en period på 1990-talet ett ministerium med ”integration” i namnet. EU-kommissionen har en sektion inom ett av sina viktigaste departement och en löpande skriftserie som bär namnet *Employment & social affairs. Social security & social integration*.

”Integration” på EU-nivå

Inom EU används begreppet ”integration” på olika plan. För det första betecknas hela EU:s utveckling, såväl utvidgningen av unionen som den tilltagande förtätningen av samarbetet, som ett integrationsprojekt. Det används för att markera att olika länders utveckling kopplas samman via EU:s regler, ramverk och ekonomiska stöd. På denna nivå talar man om EU:s och även Europas integration. För det andra används ”integration” om strävan att inom de enskilda länderna åstadkomma såväl en mer balanserad regional utveckling som ett samhälle som är mindre präglad av utanförskap och fattigdom.

Begreppet ”integration” förekommer inom EU i både politiska och vetenskapliga sammanhang – i kommissionens texter, i

material från EU:s olika kommittéer, råd och institut. Först och främst används det när det handlar om invandring, marginaliserade grupper och fattigdom, i synnerhet om länken mellan arbetsmarknad, socialpolitik och prekära livsvillkor (se exempelvis Gallie m.fl. 2003; Dupres 2018; *Joint report on social inclusion* 2004). Även inom OECD kommer begreppet ”integration” till flitig användning, I många fall rör det då invandrarnas situation (se exempelvis OECD 2006, 2016, 2023).

Begreppets kontext i EU:s och OECD:s policysammanhang

Integrationsbegreppet samexisterar i EU:s och OECD:s publikationer med flera närbesläktade begrepp. Här finner vi begrepp som rör sig mellan att beteckna en viss sorts politikområde (*social policy, social security*), begrepp som på en och samma gång betecknar målinriktad handling och ett (positivt) samhälleligt tillstånd (*social inclusion, social integration*) och till sist ett begrepp som betecknar graden av samhällelig sammanhållning (*social cohesion*) (se Silver 1994; Gallie m.fl. 2003).

Motbegrepp till ”integration”

På EU:s policyområden står ”integration” som motpol till två delvis olika, delvis överlappande begrepp och politikområden.

Ett första motbegrepp är ”social exklusion”. Det har under senare år stått centralt i EU:s retorik. Begreppets kärna är uteslutning, utestängning och *insiders/outsidere*-problematiken.

Det andra viktiga motbegreppet är ”marginalisering”. Det används flitigt i forskning om arbetsmarknaden, välfärdsstaten och socialpolitiken och det syftar till att fånga gränsexistensens villkor, det vill säga livssituationen för grupper, kategorier och individer som lever på marginalen, såväl i fråga om resurser som i fråga om delaktighet i det ekonomiska, politiska och sociala livets

institutioner och organisationer. Att vara i marginalen innebär att delvis (och ibland) vara med, delvis (och ibland) stå utanför.¹

Tidigare var ett motbegrepp också ”fattigdom”, inte minst under den tid då EU satsade stora belopp på fattigdomsprojekt och fattigdomsforskning. I denna innebörd av ”integration” finns trådar till en lång politisk och filosofisk diskussion inom både den kristdemokratiska och den socialistisk-socialdemokratiska traditionen i EU:s kärnländer, liksom inom en mer traditionell och patriarkal överhetstradition.² Men den finns inte som föreställning i det nyliberala och nu dominerande liberala idésystemet i västvärlden.

Integrationspolitik på nationell och lokal nivå

Integrationsbegreppet används för att beskriva och analysera en rad aktuella och brännande samhällsproblem. Det används om ambitionerna att inlemma flyktingar och invandrare i det nya landets arbetsmarknad, bostadsområden och institutioner; om åtgärder för att hjälpa funktionsnedsatta att kunna fungera i en normalklass. I båda fallen syftar integrationspolitiken till att kompensera för den utanförstående gruppens ”brister” i fråga om resurser och förmågor så att den ska kunna inkluderas och bli delaktig i ”det normala”. Det visar begreppets mångfacetterade relevans. Men hur kommer det sig att detta ursprungligen strikt teoretiska begrepp kunnat översättas till sådana policyer?

Integrationsbegreppet i sociologisk teori

”Integration” är ett nyckelbegrepp i sociologisk teori. Det är nog taget inte *ett* begrepp – snarare en begreppsfamilj. Det existerar i en rik flora av innebörder och användningssammanhang och det uppträder redan i ämnets förhistoria, till exempel hos Herbert Spencer vid 1800-talets mitt.

Den franske sociologen Émile Durkheim etablerade under 1890-talet ”integration” som ett centralt begrepp i sociologin. Han gjorde det i två olika sammanhang: dels i sin bok om arbetsdelningen i samhället, dels i sin bok om självmordet (Durkheim 1984, 1983). I det förra fallet kopplade han samman integration med analysen av hur ett alltmer differentierat samhälle kunde hållas samman. I det senare fallet avser integrationen i vilken grad individer är inordnade i samhällsordningens normer och förpliktelser, och han ställde det mot begreppet ”anomi” – integrationens antites. Durkheims integrationsbegrepp rymmer således både förhållandet mellan samhällseliga delsystem och förhållandet mellan å ena sidan individer och grupper, å andra sidan samhället och dess delsystem. Denna dubbelhet har förts vidare i sociologisk teori.

För Talcott Parsons, ledande sociologisk teoretiker från slutet av 1930-talet, var ”integration” ett centralt och för ämnet konstitutivt begrepp (Parsons 1937, 1956). Hos honom var det nära knutet till differentieringen och innefattade både det sätt varpå olika samhällseliga delsystem binds ihop och den roll som normer spelar för att förbinda aktörernas handlingssystem med samhällets föreställningsvärldar.

”Integration” i den politiska sociologin

Begreppet ”integration” har använts i analysen av hur nya samhällsklasser och organiserade rörelser och partier har inkluderats och infogats i en befintlig social och politisk ordning. Det är centralt i det politisk-sociologiska paradigm som utvecklats av Stein Rokkan (1970) och Peter Flora (Flora & Heidenheimer 1981) för att förstå infogningen av nya klasser och skikt i de europeiska staterna under 1800- och 1900-talen. Det är här fråga om inordning och inkorporering av grupper och rörelser som stått – eller ställts – utanför den rådande institutionella ordningen.

Hur har då integrationen gått till? Inordningens mekanismer utgörs av de institutioner som reglerar villkoren för politiskt och ekonomiskt inflytande. Det handlar om hur författningen och statsmaktens organisation påverkar graden av politiska och sociala fri- och rättigheter och möjligheterna för exempelvis industrins arbetare att påverka sina löner och arbetsvillkor.³ Dessa institutioner och rättigheter sätter ramen för och avgör graden av de nya klassernas och skiktens inkludering.

Den materiella, organisatoriska och värdemässiga integrationen sker genom att den rådande samhällsordningens företrädare accepterar vidgade sociala och politiska rättigheter och ekonomiska förmåner för de underordnade och uteslutna grupperna i utbyte mot att dessa accepterar och är lojala med de rådande villkoren. Den processen kan förlöpa mer eller mindre fredligt, mer eller mindre motvilligt. Det samspel som utvecklades i Tyskland under perioden 1890–1914 mellan statens utbyggda socialförsäkringar och arbetarrörelsens successiva politiska och ideologiska inordning är ett klassiskt exempel på en politisk och social integrationsprocess (Groh 1974).

Begreppets återkomst

Integrationsbegreppets ställning som ett samhällsteoretiskt nyckelbegrepp idag har sin grund i en artikel av den engelske sociologen David Lockwood (1964) och den diskussion som följde. Lockwood renodlade två dimensioner av begreppet: systemintegration och social integration. Den distinktionen har påverkat begreppets roll och användning sedan dess.⁴

Vi har idag en rad olika forskningssammanhang där en familj av integrationsbegrepp – social, kulturell, ekonomisk, normativ, systemisk integration – utvecklas, kontrasteras och används.

En sökning på ”social integration” i de tidskriftsartiklar och vetenskapliga uppsatser som finns samlade i databasen *Sociological Abstracts* i mars 2024 gav 19 000 träffar.⁵ Sammanfattningarna av texterna visar att begreppet flitigt används i analyser av specifika grupper: svarta, invandrare, funktionsnedsatta, barn med särskilda behov, hörsel- och synskadade etc. Det är grupper som uppfattas som avvikande i någon mening: fysiska handikapp, tydliga etniska markörer (språk, hudfärg), normavvikelser (brott, livsstil) eller kategorier som medborgare/icke-medborgare.

Gemensamt för dessa båda inriktningar – dels den politiskt-ideologiska inordningens arena, dels analysen av avvikelser och skillnader – är att de betonar delaktighet, deltagande och social acceptans. Fokus ligger på hur man ska förstå vissa gruppers utslutning ur den samhälleliga helheten och dess institutioner men också ur sociala gemenskaper, allt från vardagsumgänge till arbetsmarknad.

Språkligt är roten till ordet latinets ”integrare”, som betyder ”att göra hel”. Det är en aktiv handling – att *göra* hel. Vanligtvis tolkar sociologer integration som något mer passivt – att *vara* en del av en helhet – men det används också för att beteckna inordningens process. Därifrån är vägen till (politisk) intention och (myndigheters) handlande kort.

Att vara socialt integrerad innebär att vara en del av och i sin omgivning – arbetsplatsens, grannskapets, lokalsamhällets och nationens sociala liv. Det gäller såväl interpersonella relationer som föreningsliv och politik. Att vara socialt integrerad är att fullt ut delta i och ingå i ett samhälles institutionella ordning och att förhålla sig till något av samhällets rådande eller i vart fall accepterade norm-, värde- och föreställningssystem.

Integration genom subkultur

Jag skrev fullt medvetet "något av normsystemen" – inte "det rådande" eller ens "det dominerande normsystemet". En naiv läsning av sociologisk teori kan ge intrycket att det bara finns ett norm-, värde- och föreställningssystem i samhället, som till exempel invandrare har att anpassa sig till. Men det är ett politiskt-ideologiskt påstående som saknar vetenskaplig grund. Det finns en hel forskningstradition som har visat hur subkulturell organisering och socialitet kan leda till integration. Inte minst utgår den multikulturella ansatsen för att förstå och hantera fenomen som etniska minoriteter, invandring och migration antingen explicit eller implicit från ett subkultursresonemang.

Subkultur och negativ integration

Den tyska arbetarrörelsen var vid tiden före första världskriget ideologiskt och programmatiskt revolutionär men i sin praktiska och vardagliga politik pragmatisk. De tyska arbetarna levde i sin tyska samtid, arbetade i dess fabriker, fullgjorde sin värnplikt, gick i folkskolan. De var en del av den tyska kapitalismens verklighet. Samtidigt var de politiskt och delvis kulturellt inordnade i den egna rörelsens organisationsvärld och sociala nätverk, med ett i hög grad eget norm-, värde- och föreställningssystem (Groh 1974). Denna speciella sociala situation har betecknats som "negativ integration", integration via en delvis egen, parallell värld, avskild från och underordnad överhetens norm- och värdesystem (Olofsson 1977). Denna form av partiell inkludering (på den individuella och familjemässiga nivån) och successiv formell inkorporering (på klass- och organisationsnivån) är inte något som bara förekom i Tyskland för hundra år sedan. Liknande processer pågår i en rad samhällen, påkallade av migration och invandring.

Integrationsbegreppets dimensioner

Vi kan sammanfattningsvis visa på tre skilda innebörder av begreppet ”integration” genom att koppla det till dess antiteser. Det ger en karta över de analytiska nivåer som begreppet fungerar på och de institutionella sammanhang där det opererar. Inte minst kan vi därigenom få grepp om kopplingen mellan begreppets teoretiska innebörder och dess karaktär av politiskt-administrativ handlingskategori.

På ett makrosociologiskt plan, när vi analyserar samhällsklasser, organiserade intressen och kollektiva aktörer (partier etc.) inom en stat, är integrationens motpol söndring och konflikt (”schism” med Lockwoods (1992) terminologi). Här utgör inbördeskriget den yttersta motpolen (till exempel i Finland 1918, Grekland 1946–49 och Bosnien på 1990-talet). Våldsamma och väpnade gruppkonflikter har oftare sin rot i etniska/nationella motsättningar än i klassmotsättningar (jfr Mann 2005). De senare kan lättare formuleras och föras som fördelningskonflikter mellan parter som är beroende av varandra (kapital–arbete) än konflikter mellan folk och etniska grupper (Jugoslavien, Rwanda, Palestina/Israel).

En andra motpol till integration är sönderfall och upplösning, det vill säga avsaknaden av ett fungerande institutionellt och normativt ramverk, legitimt eller ej. I en mildare form är motpolerna apati och anomi. Här uttrycks integrationsbegreppet med ord som ”*cohesion*” och kanske också ”solidaritet”, alltså som en normmässig och social förtätning av ett samhälles interpersonella och interorganisatoriska relationer.

Överför vi begrepp som ”integration” och ”*cohesion*” till mer avgränsade sociala verkligheter är motpolen uteslutning, utanförskap och avgränsning till en tillvaro och existens som måste upprätta ett eget socialt och kulturellt sammanhang.

Segregation som motbegrepp lägger vikt vid avskiljning och separation. Beträffande bostadsområden talar vi om segregation i betydelsen fysisk och social åtskillnad. Den blir ett problem när de fattiga, oönskade, problematiska och kostsamma människorna koncentreras. Det är fattigdomens och exkluderingens hemorter som ses som segregerade, inte rikedomens och privilegiernas (Hammarkullen och Rinkeby men inte Örgryte och Djursholm). Det är inte renodlingen och separationen som sådan, utan koncentrationen av problem och utanförskap i den resurssvaga polen, som fångas av begreppsparet "segregation/integration".

Från analytiskt begrepp till konkret policy: resurser och rättigheter

Vägen från utanförskap och exkludering till integration går via inkluderings-, inordnings- och acceptansprocesser.

En första, och klassisk, metod för att översätta konstaterade sociala problem till policyer är att överföra nya resurser till exkluderade eller icke-inkluderade grupper, kategorier och områden. Nära kopplat till detta är policyer för att utöka individers och exkluderade gruppers rättigheter av olika slag, från rösträtt till hemspråksundervisning och tolkhjälp vid sjukhusvistelser. Såväl vid överföring av resurser som vid utvidgning eller inskränkning av rättigheter har politiken ett stort spelrum för ingrepp och ändringar.

Det finns två viktiga former av utanförskap och exkludering som inte kan hänföras till brist på resurser eller rättigheter. Vi har för det första ett utanförskap i form av diskriminering av "outsiders" från de etablerades sida, ofta i form av förakt och nedvärdering av "outsiders" avvikande beteenden. Norbert Elias (1999) har visat att det är outsiders' anomiska minoritet och de etablerades

mest välordnade och välanpassade minoritet som moraliskt kommer att få representera respektive grupp.

En andra form av exkludering och utanförskap är det stigma (Goffman 1971) som har sin grund i individburna (exempelvis funktionsnedsättning) eller kategoriella (exempelvis hudfärg) karakteristika.

Invandring och social integration – fabriken, staden och familjen

Integrationen och dess begreppsliga och processuella motpoler utspelar sig på olika samhälleliga arenor, tre institutionella sammanhang där invandring och etnisk differentiering analyseras och hanteras som ”integrationsproblem”.

Fabriken

Idag migrerar många människor till Europa för att söka arbete och försörjning. Andra kommer som flyktingar och söker i första hand undgå förföljelse och trakasserier.

Många forskare och beslutsfattare menar att vägen till inordning och integration går via arbetsmarknaden.

Mycken forskning och statistik visar hur det gått för olika grupper av invandrare att få fäste på arbetsmarknaden. Den lägre sysselsättningsgraden och de jobb och de inkomster som invandrargrupper erhållit tolkas med begrepp som ”exkludering” och ”diskriminering” men hänförs också till låg utbildningsnivå och bristande språkkunskaper samt till att invandrare saknar tillgång till de sociala nätverk som de facto förmedlar jobben. Får invandrarna jobb är det själva markören för integration.

Men räcker det med ett jobb? Till småföretagsbältet i sydvästra delen av Jönköpings län kom en stor grupp vietnamesiska

båtflyktingar. De fick i mycket stor utsträckning snabbt jobb och ses som ett gott exempel på väl integrerade invandrare. De har arbete, men de lever i andra avseenden vid sidan av det lokala samhället. De har upprättat en egen socialitet och lever i en etnisk enklav, det vill säga de fungerar i övrigt som en subkultur.

Staden

Begrepp som "etnisk enklav", "subkultur" och "ghetto" fångar hur bostadsområden och vardagsliv fungerar när de differentieras etniskt och olika grupper lever var för sig i mer eller mindre socialt och kulturellt förtätade sammanhang. De markerar också en gles och svag anknytning till institutioner i samhället i stort. Med geografiskt skilda boenden följer därtill att områden skiljer sig åt i fråga om skolor, service, ekonomisk standard och även social karaktär.⁶

I ett klassiskt sociologiskt verk beskrev Glazer (1962) hur de olika europeiska invandrargrupperna i USA successivt närmade sig varandra. Denna sammansmältning i fråga om arbete, utbildning och inte minst boende sammanfattades i begreppet "smältdegel" (*the melting pot*). Idén om ett förenhetligande, med delade föreställningar, värden, vardagsliv och erfarenheter i skolor och bostadsområden, präglade starkt visionen om integration. Bakgrunden var en analys av de olika invandringsvågorna av européer som till en början bosatt sig i etniskt separerade bostadsområden.⁷

På senare år har en annan metafor lanserats för att beskriva USA, ett land som fortsatt präglas av omfattande invandring och etnisk mångfald: salladsskålen (*the salad bowl*). Den förmedlar inte en vision om likhet och närmande utan en acceptans av olikheter och skillnader. Den tolkningen ligger i linje med multikulturalismens ideologi och de policyer som utformas i enlighet med den.

Med tanke på den alltmer genomsyrande individualiseringen är den betydelse som tillmäts de etniska grupperna och deras

subkulturella gemenskaper paradoxal. I motsats till den differentierade samexistens av etniska grupper och kategorier som ”saladsskålen” utpekar som ideal var ”smältdegeln” mer tillämplig på individer än på grupper.

Familjen

Sammansmältningen av de olika invandrargrupperna i USA ägde inte bara rum i villaområdena och innerstädernas höghus. Den skedde också inom ramen för familjen, via en ökande andel korsäktenskap. Gränserna mellan olika grupper bröts ned. Första steget var äktenskap inom de religiösa huvudströmningarna (mellan katoliker från Irland, Italien och Polen och mellan protestanter från Skandinavien och Tyskland), efter hand också mellan dem. Senare följde äktenskap mellan personer med europeisk, latin-amerikansk och asiatisk bakgrund. Korsetniska äktenskap innebär att invandrargrupperna knöts till majoritetsbefolkningen med familje- och släktband.⁸

Sammanfattning

Det sociologiska integrationsbegreppet betonar kopplingar mellan samhälleliga delsystem, mellan grupper och deras organisationer, mellan individer och deras sociala omgivning. Olika motbegrepp sätter integrationsbegreppet i spel på olika analytiska nivåer och samhälleliga arenor. Begreppet betonar helhet och sammanhang, solidaritet och social förtätning, inkluderings- och inordningsprocesser för exkluderade grupper och kategorier. Det senare gör att begreppet enkelt kan omsättas i politisk och administrativ praxis.

Integrationspolitiken kan angöra det teoretiska begreppet såväl direkt som indirekt. Direkt genom att politiken inriktas på att tillföra resurser och utvidga rättigheter. Indirekt genom att politik och åtgärder riktas mot den mer spontana socialitetens premisser,

såsom förutsättningar för olika grupper att mötas i vardagliga sammanhang, dela erfarenheter i skolor och på arbetsplatser. Ett exempel är ambitionen i Sverige att stimulera framväxten av sociala band mellan invandrare och majoritetsbefolkning genom att påbjuda och understödja bildandet av olika slags nätverk på kommun- och bostadsområdesnivå. Från myndigheternas sida söker man anlita fadderfamiljer och föreningar, till exempel idrottsklubbar, för att erbjuda nyanlända invandrare tvärgående sociala kontakter via möten med enskilda personer och samhälleliga institutioner.

I ett sådant kommunalt socialt arbete blir Durkheims och den moderna sociologins integrationsbegrepp, via EU:s och regeringars retorik om deltagande och inkludering, till ett användbart redskap i den sociala praktikernas hand.

Referenser

- Alexander, Jeffrey C. (2006). *The civil sphere*. Oxford: Oxford University Press
- Bourdieu, Pierre (1999). *The weight of the world. Social suffering in contemporary society*. Stanford: Stanford University Press
- Brodtkin, Karen (1999). *How Jews became white folks and what that says about race in America*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press
- Dupres, Aurelie (2018). European Network of social integration, at the conference 'The European Pillar of social Rights: going forward together' social integration in EU law: Content, limits and functions of an elusive notion. MoveS-seminarium (Italien): 25 maj 2018
- Durkheim, Émile (1983). *Självmodet*. Lund: Argos
- Durkheim, Émile (1984). *The division of labour in society*. Basingstoke: Macmillan
- Elias, Norbert & Scotson, John L. (1999). *Etablerade och outsiders. En sociologisk studie om grannskapsproblem*. Lund: Arkiv förlag
- Employment & social affairs. Social security and social integration* (1998–). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- Flora, Peter & Heidenheimer, Arnold J. (1981). *The development of welfare states in Europe and America*. New Brunswick: Transaction
- Gallie, Duncan, Paugam, Serge & European Commission. Directorate-General for Employment and Social Affairs. Unit E.2. (2003). *Social precarity and social integration*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- Glazer, Nathan (1963). *Beyond the melting pot. The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*. Cambridge [USA]: MIT Press.
- Glazer, Nathan (2000). "On *Beyond the melting pot*, 35 years after". *International Migration Review*, vol. 34, nr 1, s. 270–279
- Goldthorpe, John H., Lockwood, David, Bechhofer, Frank & Platt, Jennifer (1967) "The affluent worker and the thesis of embourgeoisment: some preliminary research findings", *Sociology* [Oxford], vol. 1, nr 1, ss. 11–32
- Goffman, Erving (1971). *Stigma. Den avvikandes roll och identitet*. Stockholm: Rabén & Sjögren
- Gough, Ian & Olofsson, Gunnar (1999). *Capitalism and social cohesion. Essays on exclusion and integration*. New York: St. Martin's Press.
- Groh, Dieter (1974). *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkrieges*. Frankfurt am Main: Ullstein

- Joint report on social inclusion 2004* (2004). Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities
- Lockwood, David (1964). "Social integration and system integration". I George K. Zollschan & Walter Hirsch (red.), *Explorations in social change*. Boston: Houghton Mifflin
- Lockwood, David (1992). *Solidarity and schism. "The problem of disorder" in Durkheimian and Marxist sociology*. Oxford: Clarendon
- Lockwood, David (1996). "Civic integration and class formation". *British Journal of Sociology*, vol. 47, nr 3, s. 531–550
- Mann, Michael (2005). *The dark side of democracy. Explaining ethnic cleansing*. New York: Cambridge University Press
- Mortensen, Nils (red.) (1995). *Social integration and marginalisation. Essays*. Frederiksberg: Samfundslitteratur
- Mortensen, Nils (1999). "Mapping system integration and social integration". I Ian Gough & Gunnar Olofsson (red.), *Capitalism and social cohesion. Essays on exclusion and integration*. New York: St. Martin's Press
- Mouzelis, Nicos (1974). "Social and system integration: Some reflections on a fundamental distinction". *The British Journal of Sociology*, vol. 25, nr 4, s. 395–409
- Mouzelis Nicos (1994). *Back to sociological theory. The construction of social orders*. Basingstoke: Macmillan
- Mouzelis, Nicos (1997). "Social and system integration: Lockwood, Habermas, Giddens". *Sociology*, vol. 31, nr 1, s. 111–120
- OECD (2006). *From immigration to integration. Local solutions to a global challenge*. Paris: OECD Publishing
- OECD (2016). *Making integration work. Refugees and others in need of protection*. Paris: OECD Publishing
- OECD (2023). *Indicators of immigrant integration 2023. Settling in*. Paris: OECD Publishing
- Olofsson, Gunnar (1977). "Subkultur och negativ integration: Diskussion av en sociologisk förklaring till arbetarrörelsens politiska form". *Sociologisk forskning*, vol. 14, nr 1, s. 14–26
- Parsons, Talcott (1937). *The structure of social action. A study in social theory with special reference to a group of recent European writers*. New York: Free Press
- Parsons, Talcott (1956). *Economy and society. A study in the integration of economic and social theory*. London: Routledge & Kegan Paul
- Rokkan, Stein (1970). *Citizens, elections, parties. Approaches to the comparative study of the processes of development*. Oslo: Universitetsforlaget

- Roediger, David R. (2005). *Working toward whiteness. How America's immigrants became white. The strange journey from Ellis Island to the suburbs.* New York: Basic books
- Silver, Hilary (1994). "Social exclusion and social solidarity: Three paradigms", *International Labour Review*, vol. 133, nr 5–6, s. 531–579
- Wilson, William J. (1987). *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass, and public policy.* Chicago: University of Chicago Press
- Zeuner, Lilli (1998). *Sociologisk teori om social integration. Teorier af Talcott Parsons, David Lockwood, Jürgen Habermas og Anthony Giddens og disses perspektiver for det empiriske arbejde.* København: Socialforskningsinstituttet

Noter

1. En rad arbeten om dessa aspekter på marginalisering har publicerats av danska sociologer. Ett exempel är en antologi med bidrag från forskningsgruppen Centrum for Integration og Differentiering (CID): Mortensen (red.) 1995. Jfr även Zeuner 1999.
2. "Marknad plus medkänsla" var en paroll för Tony Blairs Labourparti. I Frankrike var kampen mot *le fracture sociale* ett tema i Jacques Chiracs presidentvalskampanj 1995.
3. Ett politiskt-polemiskt begrepp som använts för att beteckna arbetarklassens successiva infogning i den rådande ordningen är "förborgerligande". Det begreppet hävdar att det är det ökande materiella välståndet och närmandet till medelklassens livsstil och normer som förklarar denna integration. Se t.ex. Goldthorpe m.fl. 1967.
4. Se Nils Mortensens (1999) ambitiösa kartering av begreppets dimensioner. Lockwood har bearbetat begreppet i artiklar och i en bok (Lockwood 1964, 1992, 1996). En sociolog som byggt vidare på och utvecklat Lockwoods distinktion är Nicos Mouzelis (1974, 1994, 1997). En aktuell diskussion av många olika integrations- och inkorporeringsbegrepp finns i Alexander (2006). Jag berör här inte alls den särskilda teoretiska tradition som utgår från Niklas Luhmann.
5. Det vill säga i "abstract plus summary"; 7 000 om sökningen begränsas till "abstract".
6. Många sociologer har genom tiderna visat på den komplexa dynamiken mellan
 - bostadsområdenas plats i den urbana arbetsdelningen
 - deras invånares sociala sammansättning
 - hur det täta samspelet mellan området och befolkningen formar invånarnas föreställningar och framtider
 - hur deras härkomst, deras socio-geografiska öde, formar andras bild av dem och hur de därför bemöts av samhället i övrigt.
 (Se Bourdieu 1999, Elias 1999 och Wilson 1987.)
7. Smältdegeln omfattade dock på 1950- och 1960-talen inte afroamerikaner eller landets urbefolkning, och knappast heller de tidiga asiatiska invandrargrupperna. Jfr Glazer 1963, 2000. Se även Brodtkin 1999 och Roediger 2005.

”SOCIAL INTEGRATION”

8. En mer omfattande argumentation finns i kapitel 6 nedan. Ungefär vart åttonde äktenskap i Sverige ingås idag mellan en svenskfödd och en person född utanför Norden].

KAPITEL 3

Dramatiska förändringar och sega strukturer

Den sjätte juni 1968 var en vacker försommardag. Vi var på väg från Bjärehalvön tillbaka till Lund och körde genom en rad små nordvästskånska samhällen. På flera idrottsplatser firades svenska flaggans dag, Sveriges nationaldag. Samtidigt var vi själva uppfyllda av vad som hände runt om i Europa, inte minst det sakta avklingande "maj 1968" i Paris. Demonstrationen mot tennismatchen mellan Sverige och Rhodesia låg nära i tid och rum.¹

Den politiska och sociala offentligheten i Paris och i de nordvästskånska samhällena var av helt olika karaktär, men fanns i samma tid. De dramatiska förändringar som det europeiska skeendet i maj 1968 påbörjade, och också kom att stå som en symbol för, var den ena polen. Den andra stod det stillsamma och värdiga nationaldagsfirandet för, en påminnelse om tradition och stabilitet. Å ena sidan starka signaler om dramatiska förändringar och å den andra det sociala livets sega och traditionsbundna

Ursprungligen publicerad 1999 i Tommy Book & Kerstin Brodén (red.), *Installation Växjö universitet 1999. Nytt universitet och nya professorer*. Växjö: Växjö Univ. Press, s. 82–86

strukturer. Denna personliga erfarenhet uttrycker en för sociologin typisk spänning och paradox. Men vi kan också se den som ett underförstått program för hur sociologer förstår förhållandet mellan en samhällsordnings reproduktion och dess förändring.

Många av oss sociologer trevar ivrigt och begärligt efter tidens puls. Vi söker fånga de dramatiska förändringarna och hur de kommer till uttryck på samhällets olika områden. Det gäller klassförhållanden, välfärdspolitik, arbetsmarknad, företagens organisation, familjelivet, ungdomskulturer och identitet – allt tycks ståt i snabb förändring.

Men å andra sidan är många av de byggklossar vi använder i våra teorier om och förklaringar av dessa förändringar begrepp som också tydliggör de trögrörliga och sociala förhållandena. Visst förändrar sig situationen på arbetsmarknaden och på arbetsplatsen, förvisso stöps välfärdsarrangemangen om: karensdagar tillkommer, pensionssystemet ändras och tandvårdsförsäkringen tynar bort, visst förändras familjens struktur – sambor och särbor – och barnens uppväxtförhållanden, visst slår pendeln i populkulturens kretslopp allt snabbare. Med Marx' formulering från 1848: "Allt fast förflyktigas."

Men våra byggklossar är långlivade eftersom de är generella till sin natur. Vi söker till exempel analysera förhållandet mellan å ena sidan livsbanor för individer och grupper och å andra sidan förändringar i samhällets organisation, dess struktur och kultur. Sociologer vill få tag i skärningspunkten mellan biografi och historia.² Vi talar om klasser och kön, ålder och etnicitet, social struktur, om roller, normer, identitet, institution och organisation. Alla dessa begrepp används för att förstå och förklara både de dramatiska förändringarna och de sega strukturerna. Sociologer söker utveckla begrepp som kan fånga det centrala och det avgörande i de nya verkligheter som växer fram, men också verktyg för att förstå hur själva förändringarna går till.

Här stöter vi på en annan paradox i sociologin. När nutidsmedvetna och aktualitetsbenägna sociologer teoretiskt vill förankra sina resonemang om de nya och djupgående sociala förändringarna i vår tid görs det som regel med rader av hänvisningar till gamla kända namn, till ämnets centrala klassiker, som Karl Marx, Émile Durkheim, Max Weber, Georg Simmel eller G.H. Mead. De moderna teoretiker vi nordiska sociologer återoppar – en Pierre Bourdieu, Randall Collins, Erving Goffman, Anthony Giddens, Jürgen Habermas, Claus Offe, Charles Tilly – är djupt förankrade för att inte säga indränkta i det klassiska sociologiska arvet. Dessa moderna sociologer har skrivit jag vet inte hur många böcker som vrider och vänder, bearbetar och utvecklar begrepp och tankegångar hos de nämnda äldre herrarna. Varför är det så?

De klassiska sociologerna gjorde tre saker som gör att deras arbeten är fruktbara än idag:

1. De ville beskriva och förklara de nya centrala dragen i det på deras tid framväxande moderna samhället. Eftersom detta samhälle, industrisamhället eller den kapitalistiska ordningen, fortfarande är ett avgörande viktigt inslag i vår tid är deras analys och deras begrepp fortsatt av intresse.
2. De beskrev och analyserade den framväxande ordningens funktionssätt och drivkrafter i en jämförelse med den äldre samhällsordningen. Det innebär att de utvecklade begrepp för att begripa social förändring, det vill säga övergången från det traditionella till det moderna, kapitalistiska samhället. Diskussionen om huruvida vi står inför, eller redan har trätt in i, en ny epok kan gripa tillbaka på deras sätt att analysera ”den stora omdaning” (med Karl Polanyis ord om marknadssamhällets genombrott). De formulerade teorier och principer för hur samhällen hänger ihop och hur de förändras. De analyserade hur samhällsklasser uppkom-

mer och förändras och hur deras inbördes maktförhållanden utvecklas över tid.

3. För det tredje visade de hur förändringarna inom skilda samhällseliga områden – politik, ekonomi, föreställningsvärldar och familjesystem – var hopkopplade. Det är inte minst i detta avseende som klassikerna fortfarande är en fruktbar utgångspunkt för dagens sociologer. Den klassiska sociologin visade hur nya specialiserade funktioner uppstår och utvecklas och hur nya organisationer och institutioner växer fram för att hårbärgera dem. Utvecklingen av statens tvångsmakt och uppkomsten av nya statliga organ äger rum parallellt med framväxten av nya personlighets typer och en mer utvecklad självkontroll hos människor. Norbert Elias menade att det ingick som led i den långvariga ”civilisationsprocessen” i Europa. Den strikta arbetsdelningen i den moderna byråkratin finns i både statliga verk och privata företag. Förändringarna inom produktionen ger upphov till stora förändringar i familjesystemet. Det gäller för den tidiga kapitalismen med barnarbetets tillväxt. Det gäller också för tiden efter 1965 då kvinnors yrkesaktivitet tilltar, familjens maktbalans förskjuts och barnomsorgen utvecklas i nya former. Det är några exempel på hur förändringar inom olika områden hänger ihop – och ett sådant sätt att förstå samhällsförändring är typiskt för sociologin.

Olika delar i ett samhälle, ta till exempel det som vi räknar till familjens, marknadens och statens sfärer, fungerar på olika sätt. De skiljer sig åt i fråga om de principer som styr deras sätt att fungera. Så skiljer sig till exempel grunden för legitim makt åt mellan politik, förvaltning, näringsliv, vetenskap, konst och litte-

ratur. En regent kan ärva sin tron. Det är legitimt i en monarki. I dagens Sverige kan makt ärvas också inom privatägda företag och finansiella dynastier. Ägandet av kapital ger makten den formen av legitimitet. Men att ärva politisk makt är inte legitimt.

Inom politikens sfär är det i stället den politiska förmågan, alltså att kunna vinna och behålla förtroende och position i ett parti och i befolkningen, en legitim grund för makt. Makt och avancemang inom byråkratier och förvaltningar är i princip beroende av skicklighet och kompetens, som den bedöms av överordnade. Inom universitet är det kompetens som prövas av blivande kollegor.

Att det är fråga om olika principer syns tydligast när det uppstår konflikter. Det kan ses som ett problem när en före detta ministers barn blir minister (jfr familjen Bodström).³ Det är en helt annan sak, och helt normalt, inom familjeföretag och ekonomiska dynastier (jfr familjen Wallenberg).

Inom de olika områdena har vi alltså olika principer för avancemang och för legitimitet. Politik, förvaltning och företag har i grunden olika principer för att legitimera makt.

Hur går det jag nu sagt om framväxten av olika områden i samhällen, med varsina principer, ihop med det jag nyss sade om de klassiska sociologernas tredje viktiga bidrag, nämligen att de söker visa hur olika delar i samhället kopplas ihop och påverkar varandra? Det finns i modern sociologi några förslag till hur en samordning och sammanflätning av skilda områden kan gå till. Jag skall här ta upp ett som jag tycker är utmanande och uppslagsrikt.

En av vår tids ledande sociologer har utvecklat en generell teori om betydelsen av specialiserade och differentierade verksamhetsområden ("fält"). Det är fransmannen Pierre Bourdieu, som har utvecklat en teori om "maktfält" som han tillämpar i sina studier av kultur, kunskap och vetenskap, det akademiska systemet. Han visar att varje fält utvecklar sina egna kriterier för vad som är bra

och dåligt och för vilka som legitimt kan bedöma kvalitet. Men finns det något som är gemensamt för olika fälts sätt att fungera?

I boken *La Distinction* från 1979, ett av den moderna sociologins mest inflytelserika verk, diskuterar Bourdieu hur den ”goda smaken” upprättas och hur och varför den fungerar som den gör. Han går igenom hur olika slags musik, konst, idrotter, maträtter, fotografier bedöms och fungerar i den sociala ordningens många olika rum och klasser. Nya musik-, kultur- och fritidsvanor kommer fram och sprids i den sociala geografin. Rika och fattiga, välutbildade intellektuella och lägre tjänstemän, arbetare och bönder, alla tar de olika slags kulturformer och fritidsvanor till sitt hjärta. Och vad kan vara mer föränderligt än den populära kulturens vindkantringar – nya musikformer kommer och går, rugbyns, tennisens och fotbollens popularitet skiftar.

Mitt i denna skenbart kaotiska föränderlighet lyfter Bourdieus kyliga analytiska blick fram en underliggande seg struktur. När han lägger de mödosamt framanalyserade tabellerna och figurerna över de olika kulturformernas sociala spridning bredvid varandra framträder ett tydligt och i grunden ganska enkelt mönster. Det är fördelningen av kulturellt och ekonomiskt kapital mellan samhällsklasserna och skikten som återfinns som en styrande princip i fördelningen av smakerna. Bourdieu visar att ju mer abstrakt och mindre emotionellt konstföremålet är, ju mer fjärrat från realismen och ”nödvändighetens rike” det är, ju längre man är från det feta och närande (och billiga), ju mera andligt och ju mindre kroppsligt – desto närmare kommer smaken den pol i figurerna där mängden kapital, kulturellt och ekonomiskt, är stor.

På detta sätt utvecklar Bourdieu analysen av hur de sociala delsystemen hänger samman, hur maktförhållandet mellan samhällsklasserna opererar via och inom de självständiga fälten. Också detta slags sociologi utvecklar således begrepp för att både analysera hur förändring går till inom ett ”maktfält” och utveckla en

teori om en underliggande likhet mellan de principer som styr förändringar inom skilda fält. Det är en teori som vilar på en stabil och seg struktur, i detta fall den sociala fördelningen av ekonomiskt och kulturellt kapital.

Till sist

Jag inledde den här föreläsningen med några reflexioner kring en resa i Skåne på svenska flaggans dag 1968 och spänningen mellan dramatiska förändringar och sega strukturer. Det är en speciell situation att stå här i Växjö och tala om att sociologin har format en begreppsapparat som förmår fånga spänningen mellan det traditionella och det moderna samhället. För min egen del var det just den lilla residensstaden Växjö som var den första tydliga bilden av det moderna Sverige, uppvuxen som jag var på landsbygden i det kustnära landskapet söder om Kalmar under 1940- och 1950-talet.

Växjö var den första moderna stadsmiljö jag fick se inifrån (jag hade nära släktingar här). Jag har senare upplevt andra städer, och en del av dem har till och med varit större än Växjö. Det viktiga i denna barndomserfarenhet, viktigt för min senare verksamhet och identitet som sociolog, var att jag tidigt blev varse kontrasten mellan den traditionella ordningen i landsbygdens sätt att leva och det moderna vardagsliv som fanns i staden. Det var denna kontrast som var min verklighetsreferens när jag så småningom begrep att sociologin som samhällsvetenskap föddes med målet att förstå kontrasten och spänningen mellan det traditionella och det moderna för ögonen.

I Växjö mötte jag moderniteten i dess olika uttryck, i form av hemmafru, parkettgolv och glasförpackad mjölk. Idag kan senare generationers studenter med visst överseende se på min kontrastering av två samhällseliga miljöer som för dem i allt väsentligt före-

faller lika, representerande ett förflutet långt borta i tiden, före de moderna medierna och den moderna ungdomskulturen. Men på samma sätt som jag då (i varje fall i efterhandskonstruktionen) fick hjälp att utveckla en sociologisk blick genom den levda och upplevda kontrasten mellan olika samhälleliga verkligheter, lika givet är det att nya generationer kommer att kunna skärpa sin blick för spänningen mellan gamla och nya samhällsordningar genom att använda sig av både sina egna erfarenheter och ämnets rika teoretiska och metodiska tradition. Utmaningen är att på en gång kunna begripa såväl de dramatiska förändringarna som de sega strukturerna.

Referenser

- Berman, Marshall (1987), *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*. Lund: Arkiv förlag
- Bourdieu, Pierre (1984 [1979]), *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. Cambridge: Harvard University Press
- Elias, Norbert (1991), *Civilisationsteori. D. 2 Från svärdet till plikten: samhälls förvandlingar*. Stockholm: Atlantis
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1968), *Kommunistiska manifestet*. Stockholm: Arbetarkultur
- Mills, C. Wright (1997), *Den sociologiska visionen*. Lund: Arkiv förlag
- Polanyi, Karl (1989), *Den stora omdaning: marknadsekonomins uppgång och fall*. Lund: Arkiv förlag

Noter

1. Jämför till exempel Bo Widerbergs film *Den vita sporten*.
2. Som C. Wright Mills säger i sin programskrift *Den sociologiska visionen*.
3. Lennart Bodström (1928–2015) var minister 1982–89. Sonen Thomas Bodström (1962–) var minister 2000–06.

KAPITEL 4

Maktens strålgans och fattigdomens smitta

Thorstein Veblen noterade i sin bok *Den arbetsfria klassen* (1986) att statusskillnader bland tjänare och tjänstefolk följde skillnaderna mellan tjänarnas respektive husbönder. Det finns åtskilliga litterära skildringar av hur betjänter, barnflickor och annan tjänste- och servicepersonal internt stratifieras efter vem de tjänar. Dramaturgin i den engelska tv-serien *Herrskap och tjänstefolk* byggde på den mekanismen.

Vi kan se samma mekanism i arbete idag. Att lägga upp hamburgare på McDonald's plastbrickor är något helt annat än att servera renfilé på benporslinet i Grand Hôtels franska matsal. Denna skillnad kan inte förklaras av att personalen i de två etablissemangen har olika utbildning och lön. Den härrör från skillnaden mellan kundkretsens sociala position och status, som gör att de har olika köpkraft, som i sin tur leder till skillnader mellan perso-

Ursprungligen publicerad 2009 som "Maktens strålgans och fattigdomens smitta: Några synpunkter på den härledda statusens dynamik" i Rosmari Eliasson-Lappalainen, Anna Meeuwisse & Alexandru Panican (red.), *Den berusade båten*. Lund: Arkiv förlag, s. 81–89.

nalens löner och drickspengar. Uttryckt på ett mer generellt och formellt sätt kan vi säga att det finns en positionshomologi mellan serviceanställda och deras kunder. Därför anses de som dansar med de stora elefanterna vara de bästa dansörerna.

I Tor Eystein Øverås' bok *Til. En litterær reise* (2005) finns en fin beskrivning av hur statusskillnader mellan sommargästerna på en nordnorsk ö präglade statusordningen mellan de kvinnor som utförde tjänstefolkssysslor i deras sommarhus (s. 33):

[D]et gav status till de lokala kvinnorna att städa den eller den Tromsø-bons stuga. Ju "finare" sommargäst de städade hos, desto högre status för kvinnan som utförde arbetet. Det skapades en städningshierarki, en rengöringspyramid, kvinnorna emellan, där att skura golven åt disponent Arnesen var lägre rangordnat än att skura grosshandlare Figen-schous utedass.

Øverås' exempel är en bra utgångspunkt för att analysera den härledda statusens mekanik. För det första ser vi att den dominerande ordningen återspeglas i den härledda ordningen. Hierarkin mellan sommargästerna speglas i hierarkin mellan de städande kvinnorna. För det andra tycks denna hierarki övertrumfa den annars givna rangordningen mellan de sysslor som ingår i städarbetet. Normalt skulle det, antyder författaren, vara bättre ansett att skura ett matsalsgolv än att skura utedasset.

Veblen utgår från tanken på en direkt verkande återspeglning, där tjänargruppens status direkt följer av dess herres position. Men hur går det till? Är det en Midas-effekt? Allt kung Midas rörde vid blev till guld. Människor som befinner sig nära de mäktiga och rika får del av den strålgans som utgår från makten, rikedomen och berömmelsen. De groupier som flockas kring dagens berömdheter inom kultur och idrott illustrerar prestigens effekt. Vi kan se det som en associations-, berörings- eller smittoeffekt.

Makt och rikedom förgyller, fattigdom stigmatiserar och smittar

Det finns alltså goda argument för att hävda att en nära anknytning till makt och rikedom påverkar de människor som är anställda av eller betjänar de rika och de mäktiga. Gäller det också vid den motsatta polen: Påverkas de som i sitt arbete har att göra med de fattiga, de utsatta, de diskriminerade och marginaliserade negativt av denna närhet och beröring?

Så tycks det vara i fråga om den stigmatiserande effekten av bostadsområden där fattigdom och utsatthet koncentreras. Det som får folk att vilja flytta från sådana områden är inte bara oron för fallande huspriser. I fattiga områden påverkas utbudet av offentlig och privat service, skolornas kvalitet etc. Själva bostadsadressens stigmatiserade karaktär tycks kunna vara en belastning vid till exempel anställningsintervjuer.

Den sociala positionen för dem som arbetar med fattigdom och utsatthet i en fostrans-, kontroll- eller maktsituation – lärare, vårdpersonal, poliser med flera – formas dock inte automatiskt eller nödvändigtvis av klienternas sociala position. Åtminstone inte i de fall då de intar en hierarkiskt dominerande position visavi dem.

Det finns en viss intern stratifiering i anseende och position inom många privata och offentliga serviceyrken. Lärare söker sig i de flesta fall bort från skolor med socialt belastade elever (det vill säga elever vilkas föräldrar har låg social position). Detsamma gäller förskollärare och vårdpersonal. Kan vi därför anta att personer inom välfärds- och serviceyrken vilkas klientel har låg social position "smittas" som grupp? Nej, medan rikedomens strålgans kommer serviceyrken till del tycks fattigdomen inte ha samma smittokraft.

En enskild yrkesutövares möte med en klient/kund är inbäddat i yrkesgruppens samlade relation till klienter/kunder med

olika sociala positioner. Till det kommer att mötet med klienter och kunder äger rum inom ramen för apparater och förvaltningar som riktar sig till olika sociala skikt. En apparats sociala karaktär formas av dess typiska klienter. Skillnader i anseende mellan till exempel förskola, grundskola, gymnasium, högskola och universitet som arbetsplatser följer elevernas ålder och därav betingade skillnader mellan personalgrupperna.

Om fattiga och utsatta klienters sociala position inte smittar av sig på enskilda yrkesutövare kanske den smittar av sig på apparaten? Ja, det tror jag man kan hävda. Ett indirekt argument för att så är fallet kan vi finna i de strategier som det sociala arbetet och socialförvaltningarna utvecklat för att expandera, bredda och normalisera sin klientbas.

Avstigmatisering genom expansion?

Expansionens poäng är att bryta den entydiga kopplingen till fattigdom och marginalitet. Den eftersträfvade sprängningen av det sociala arbetets fattigvårdsskal kan lyckas. Att apparater och vårdinrättningar riktar sig till nya grupper kan leda till en avstigmatisering av dessa institutioner och därmed även av dess samlade klientel. Ett exempel är den historiska förvandlingen av äldreomsorgen från fattiggårdarna via ålderdomshemmen till dagens äldreomsorg. Den förvandlingen har jag kunnat se på nära håll. För min morfar, född 1873, var det otänkbart att flytta till ett ålderdomshem – associationen till mellankrigstidens socialt stigmatiserade ålderdomshem med deras tydliga prägel av fattigvård var fortfarande för stark för att det skulle vara ett tänkbart alternativ när han 1953 fick flytta från sitt eget hus. För mina föräldrar (födda 1907 och 1909) var det möjligt – och önskvärt! – att flytta till en servicelägenhet när kroppens skröplighet blev alltför påtaglig. Äldreomsorgen bröt, tack vare sin expansion och inte minst

sin kvalitetsstegring, sitt fattigdomsstigma och blev socialt mer inklusiv.

Den kvantitativa expansionen av barnomsorgen och äldreomsorgen har lett till att deras klienter blivit mer socialt genomsnittliga. Därigenom får socialförvaltningen i sin helhet en socialt mer genomsnittlig klientbas och blir inte längre enbart en apparat riktad mot fattigdom och marginalitet. De fattiga och marginaliserade klienterna bäddas in i en mer genomsnittlig klientmassa och det kan leda till att stigmat mildras och tunnas ut.

I vilken mån gör det själva apparaten mindre socialt belastad? Ser vi till de apparater som har till huvuduppgift att hantera socialt stigmatiserade klienter formas fortfarande bilden av dem och deras samhälleliga position av klienternas status. Fängelser och fängvårdspersonal är ett exempel, biståndshandlingen inom socialtjänsten och traditionell missbrukarvård är två andra.

En annan sida av expansionen?

Kan andra delar av det sociala arbetets sfär och socialtjänstens ansvarsområden bryta sig loss ur den sociala stigmatiseringens järngrepp på det sätt som äldreomsorgen gjort? Eller kan socialtjänstens önskan att vidga sin sfär och sitt arbetsfält i stället leda till att nya grupper och kategorier inordnas under stigmatiseringens logik?

Det finns en ambition hos socialtjänsten att öka det sociala arbetets räckvidd till att inkludera andra former av marginalitet än den som historiskt varit grunden för dess existens. Långtidsarbetslösa och flyktingar är två grupper vilkas institutionella inordning ännu inte är given och där det har funnits olika utvecklingslinjer.

De som har en marginell position på arbetsmarknaden består av olika grupper – de som är långtidsarbetslösa, utförsäkrade, i behov av medicinsk och social rehabilitering, de som fallit igenom

arbetsmarknadsutbildningarnas och Försäkringskassans allt grövre maskor. Vems klienter ska de vara – tillhör de ”förmedlingen”, ”kassan” eller ”soc”? De försörjningsformer och ingreppsrepertoarer som Arbetsförmedlingen och Försäkringskassan kan erbjuda har större social legitimitet än socialtjänstens instrument. Socialförvaltningars önskan att ta hand om denna grupp kan ses som en del i en strävan efter en mer genomsnittlig klientstruktur. Men kan denna strävan i stället få till effekt att dessa nya grupper utsätts för samma typ av stigmatisering som drabbar socialtjänstens basklientel?

Invandrare och flyktingar

Ett andra exempel som antyder riskerna med en sådan expansion är frågan vilka offentliga apparater som ska hantera invandringens och integrationens villkor och bekymmer. Ska flyktingmottagning och invandring hanteras av institutioner som arbetsförmedlingen, skolan, bostadsförmedlingen, sjukförsäkringen? Eller ska man skapa nya institutioner och apparater som är särskilt inriktade på invandrades och flyktingars såväl allmängiltiga som specifika problem i det svenska samhället? Och ska dessa i så fall inrättas som särskilda kommunala organisationer eller inordnas under socialtjänsten?¹

Kommer invandrarnas och flyktingarnas sociala position att färga av sig på apparaterna och deras tjänstemän? Eller gäller det omvända? Inte heller här kan vi hitta något entydigt svar på vilken riktning präglingen mellan kategorin av flyktingar eller invandrare och den handläggande apparaten och dess funktionärer tar. Socialbidragets stigma smittar dock av sig även på dessa grupper, att döma av det genomslag förknippningen mellan socialbidrag och invandrare fått i en populistisk offentlig debatt.

Arbetare och invandrare – inre och yttre kategori

Denis Frank (2005) argumenterar i sin avhandling för att den yttre sociala kategorin ”jugoslav” eller ”sydeurope” via den kollektiva överföringen av arbetskraft under 1960-talet kom att kopplas samman med företagens inre kategori ”arbetare”.² Detta märker ”jugoslaver” som kategori som just ”arbetare”.³

I Sverige, där de sociala och inkomstmässiga avstånden mellan arbetare och tjänstemän är relativt små, torde effekten av att förbindas med en arbetarstatus ha mindre konsekvenser för 1960-talets invandrade jugoslaver än i ett land med stora skillnader (som Tyskland). Kanske var kopplingen till arbetarstatusen för den jugoslaviska gruppen inte bara något negativt utan också något positivt? I ett land med en stark arbetarrörelse lyfte kategorin arbetare ”utlänningen” till ”arbetskraftsinvandrare”.

Underordnade kategorier förstärker varandra

Vänder vi på relationen mellan yttre och inre kategori kan vi se ett intressant mönster. Om positionen som arbetare alltmer förknippas med kategorin invandrare kan verkan gå i den andra riktningen. Vi skulle då förvänta oss att där invandrare av olika skäl ses ned på kommer motståndet mot en sådan förknippning att växa bland inhemska arbetare. Om yttre sociala kategorier med låg status – invandrare – binds ihop med positioner inom en arbetsorganisation sker en social märkning (nedvärdering, stigmatisering) av den inre kategorin. Den inre kategorin smittas av en yttre kategori med lägre status.

Finns det ett stort socialt avstånd mellan den yttre och den inre kategorin kan vi förvänta oss ett motstånd mot att denna yttre

grupp ska befolka den inre kategorins sociala rum och positioner. Det kan vara en förklaring till motstånd mot att invandrare med låg status söker sig till vissa yrken och jobb; inflödet av östeuropeisk hälsovårdspersonal till dagens Sydsverige har framkallat sådana reaktioner bland läkare och sjuksköterskor.⁴ Det kan även gälla motstånd mot feminisering av yrken i den mån kvinnor har en lägre position än män i samhället.

Socialt innehåll och administrativ form

Låt mig ta ett sista exempel. Socialpolitisk forskning har visat att olika slag av socialförsäkringar och sociala bidrag har olika legitimitet. Generella och allomfattande omfördelningssystem som föräldraförsäkring, barnbidrag och pensioner åtnjuter högre legitimitet än sjukförsäkringen och understöden till arbetslösa, vilka i sin tur är mindre omtvistade än socialbidrag och andra försörjningsstöd till fattiga och marginaliserade människor.⁵

Skillnaden i legitimitet brukar förklaras med den tekniska distinktionen mellan generella och riktade bidrag. Den sociala innebörden är enklare och brutalare än så: de former som riktar sig till fattiga och till dem med låg social position har lågt anseende och låg legitimitet just därför att de är fattigmärkta. Det är klienternas sociala position som stigmatiserar försörjningsformen – inte omvänt.⁶

Den sociala över- och underordningens moraliska hierarki

Norbert Elias visar i sin magnifika inledning till *Etablerade och outsiders* (1999) att allt som associeras med fattigdom och utanförskap får ett lägre moraliskt värde, blir belastat och dåligt ansett, medan det som knyts till makt och hög hierarkisk position blir moraliskt positivt laddat.

Denna moraliska bestämning ges extra kraft av den asymmetriska logik som Elias påvisar: de underordnades mest belastade minoritet får teckna bilden av hela gruppen av outsiders, medan de mest normföljande och laglydiga bland de etablerade tecknar bilden av hela den gruppen.⁷ Denna moraliska mekanik kan på motsvarande sätt forma bilden av de stadsdelar, skolor, förvaltningsapparater etc. som riktar sig till de etablerade (och därmed ”goda”) grupperna respektive de marginaliserade (och därmed ”dåliga”) grupperna.

Elias tankemodell är enkel och kraftfull. Den sociala makt- och statusordningens moraliskt förstärkta asymmetri i värderingen av de goda och dåliga sidor som knyts till olika grupper i en given maktordning är den mekanism varigenom såväl fattigdomens smitta som maktens och rikedomens strålgans kan förstås – och av hur en samhällsordning fungerar och återskapas.

Låt mig återvända till Øverås’ exempel och Veblens tes om tjänstefolkets härledda statushierarki. Arbetsgivarnas position och status smittar av sig på dem som utför tjänster och sysslor åt dem. De teoretiska element som hämtats från Tilly och Elias hjälper oss att begripa hur mekanismen fungerar. Strålgansens och smittans logik förklarar inte bara tjänstearbetets härledda status utan också förhållandet mellan offentliga apparater och deras klienter.

Referenser

- Alber, Jens (1982), *Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Westeuropa*. Frankfurt: Campus
- Elias, Norbert & Scotson, John L. (1999), *Etablerade och outsiders. En sociologisk studie om grannskapsproblem*. Lund: Arkiv förlag
- Frank, Denis (2005), *Staten, företagen och arbetskraftsinvandringen. En studie av invandringsspolitiken i Sverige och rekryteringen av utländska arbetare 1960–1972*. Växjö: Växjö University Press
- Krugman, Paul (2009), "Bigger than Bush", *New York Times* 2 januari 2009
- Olofsson, Gunnar (1999), "Inför den svenska upplagan 1999". I Elias, Norbert & Scotson, John L., *Etablerade och outsiders*. Lund: Arkiv förlag
- Platzer, Ellinor (2007), *Från folkhem till karriärhushåll. Den nya husliga arbetsdelningen*. Lund: Arkiv förlag
- Sarstrand, Anna-Maria (2007), *De första invandrarbyråerna. Om invandrades inkorporering på kommunal nivå åren 1965–1984*. Växjö: Institutionen för samhällsvetenskap
- Selberg, Rebecca (2012), *Femininity at work. Gender, labour, and changing relations of power in a Swedish hospital*. Lund: Arkiv förlag
- Tilly, Charles (2000), *Beständig ojämlikhet*. Lund: Arkiv förlag
- Veblen, Thorstein (1986) *Den arbetsfria klassen*. Göteborg: Vinga press
- Øverås, Tor Eystein (2005), *Til. En litterær reise*. Oslo: Gyldendal

Noter

1. Se den fina framställningen av den kommunala invandarmottagningens olika faser och apparater i Anna-Maria Sarstrands avhandling (2007).
2. Tankefiguren om förhållandet mellan inre och yttre kategorier har hämtats från Charles Tillys bok *Beständig ojämlikhet* (2000).
3. En ung turkisk sociolog funderade på att efter sin amerikanska doktors-examen söka sig till Europa. Hon hade gärna velat komma till Sverige, men övergav den tanken. Eftersom hon var turk och bar ett tydligt identifierbart turkiskt namn menade hon att hon obönhörligen skulle skrivas in i den turkiska invandrargruppens socialt marginella position i det svenska samhället. Sant eller inte – sådana funderingar tyder på en känslighet för den kategoriella märkningens effekt.
4. Här har jag utgått från den empiri som tagits fram av Ellinor Platzer (2007) och Rebecca Selberg (2012). Tolkningen är min egen.
5. För legitimitetsordningen mellan olika socialpolitiska stödformer, se till exempel Jens Albers historiska analys i *Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat* (1982).
6. Paul Krugman påpekade i sin krönika "Bigger than Bush" i *New York Times* den 2 januari 2009 att republikanerna i USA under 1960-talet lyckades koppla samman offentliga bidrag med "Those People". När de socialpolitiska insatserna på det viset identifierades med "Those People" ledde den rasistiska kopplingen till att välfärdspolitiken outsider-smittades. Denna retorisk-politiska operation bidrog till att det republikanska partiet vann väljarmajoriteten i Sydstaterna och kunde behålla den i fyrtio år.
7. Se min inledning "Inför den svenska upplagan 1999" till Elias och Scotson (1999). En bidragsfuskande fattig ses som norm, medan en skattefuskande företagare är ett olyckligt undantag – alldeles oavsett fördelningen av lagöverträdelser mellan grupperna.

KAPITEL 5

Sociala institutioner och individers egenskaper

”En neger är en neger, men bara under bestämda sociala förhållanden blir han en slav” (Marx 1849/1968). Ungefär så formulerade en av den moderna samhällsvetenskapens grundläggare sig i en berömd sats. Däri ligger ett teoretiskt och metodiskt program, ett sociologiskt betraktelsesätt.

Marx var inte den förste som framhävde att en samhällsordning, dess institutionella struktur och dess självfallenheter, har sina rötter i de sociala relationernas sfär. Han var inte heller den siste som menade att en kritisk vetenskaps uppgift är att påvisa hur den sociala och institutionella konstruktionen av ”naturliga” sociala ordningar går till. En central tes i sociologin är att samhällens institutionella ordningar, maktsystem, sätt att producera och konsumera, men också de myter, föreställningsvärldar och tros-satser som formar människors existens, är kopplade till de sociala (makt)relationer som råder mellan grupper av människor i ett visst samhälle vid en viss tid. Tradition (Hobsbawm 1983), nation

Ursprungligen publicerad 1996 i Gunnar Andersson (red.), *Egensinne och mångfald. Från 19 sociologer till Bengt Gesser*, Lund: Arkiv förlag, s. 29–42

(Anderson 1983) och etnicitet är andra till synes grundläggande kategorier som samhällsvetenskapen har visat att de är historiskt formade.

Många självklara begrepp och kategorier i ett samhälle gör just det som Marx kritiserade: de kopplar samman en gruppss egenskaper eller i detta fall dess yttre kännetecken (hudfärg) med dess sociala position. Att upplösa sådana "egenskapssjälvklarheter" genom att påvisa de sociala mekanismer som skapar dem och därmed förankra dem i de sociala relationernas sfär är ett kärt tema för sociologer.

Kvinnoforskningen har vidarefört den sociologiska traditionen att se sociala institutioner, sociala differentieringar och individuella egenskaper – i detta fall kön – som något socialt format, som förankrat i maktrelationer mellan grupper av människor. Det gör den genom att poängtera skillnaden mellan begreppen "kön" och "genus" samt genom att analysera de institutioner och sociala mekanismer varigenom det sociala könet skapas och upprätthålls och belysa vilka följder det asymmetriska maktförhållandet får.

Från Durkheim till Bourdieu och Elias

Kring förra sekelskiftet utvecklade den franske sociologen Émile Durkheim sitt vetenskapliga program. Ett samhälles centrala sociala institutioner förefaller oss självklara, nödvändiga eller allmängiltiga. Durkheim ville snarare förstå dem utifrån de sociala gruppernas inbördes avhängighet och beroende och utifrån den samhälleliga fördelningen av makt. Han utvecklade teorier om att såväl lagstiftningens karaktär som religionens innehåll kunde analyseras i förhållande till de sociala mönstren i samhället (Durkheim 1967, 1984).

Den franske sociologen Pierre Bourdieu har med skärpa och elegans argumenterat för att människors kapacitet att bedöma

något som skönt, vackert och konstnärligt inte är något mystiskt, fritt svävande kvalitetssinne. Förmågan till kvalitetsbedömning eller, för att tala med Bourdieu, förmågan att göra distinktioner, är tydligt knuten till samhällsklassernas hierarkiska ordning, till maktrelationerna mellan samhällets grupper. Bourdieu visar till och med att de estetiska kriteriernas hierarki (det vill säga vad det är för egenskaper hos verk och kulturella verksamheter som gör dem värdefullare än andra) svarar mot centrala principer i de sociala klassernas hierarki. Så värderas det abstrakta högre än det konkreta, det metaforiska högre än det figurativa, det analytiska högre än det emotionella, och mera allmänt det andliga och eteriska högre än det kroppsliga. Distinktionen mellan ande och kropp är samma princip som genomsyrar klassernas ordning (Bourdieu 1984).

Sociologin går också ett steg vidare och hävdar att det vi vanligen betraktar som individuella egenskaper, självklara, naturliga, eller till och med genetiska, i princip är socialt skapade och uttryck för sociala relationer. Ta till exempel Norbert Elias analys av Mozart. I polemik mot musik- och kulturhistorien, som har tillskrivit Wolfgang Amadeus den individuella egenskapen "genialitet", lyfter Elias i sin bok *Mozart* fram det sociala sammanhang som placerade in denne unge man i hovkulturens musikaliska nätverk och den uppväxt och skolning som förlänade honom en plats i hovkulturens centrum under dess kulminationsperiod (Elias 1991b).

Norbert Elias hävdar att inte bara ett "geni" som Mozart utan också "individen" till sin sociologiskt sett relevanta del är samhälleligt skapad. Han gör detta till en mer generell poäng. För honom är sociologins grundläggande enhet inte individen eller samhället, utan relationen mellan individ och samhälle. För att kunna ta steget till relationsanalysen måste sociologen problematisera vardagstänkandets och en serie tankemönsters självfallenheter och befria sig från föreställningen att individen är något

distinkt från samhället eller att individ och samhälle utgör två olika verkligheter. Snarare ska de ses som aspekter av den mänskliga verkligheten.

För Elias var sociologins vetenskapligt revolutionerande roll dess förståelse av det sociala som något mer än en biprodukt av överenskommelser och kontrakt mellan fritt handlande individer. Men sociologin bidrog till en början också till att fördjupa problemet eftersom den gav en dualistisk form åt förhållandet mellan individ och samhälle. Själva dualismen "individ-samhälle" behöver "avtäckas".

Detta är ett första steg: utgå inte från kategorin "individ" utan från kategorin "relationer". Elias tar nästa steg med teorin om civilisationsprocessen, där han visar att utvecklingen av det yttre tvånget och statsmaktens roll är sammankopplad med framväxten av självdisciplin och det inre tvånget, självtuktens apparat. Han knyter dessa två skeenden till förändringen av de sociala relationerna mellan människor, grupper och stater (Elias 1991a). De sociala relationernas karaktär formar själva innehållet i individualiteten.

Den tesen kan illustreras med Elias' exempel om skillnaden mellan dagens och forna tiders resenärer. Riskerna och problemen för en resande i slutet av medeltiden bestod inte bara av vägens tillstånd, att den var lerig och knagglig, utan än mera av risken att bli överfallen av stråtrövare. På dagens motorvägar är det den täta trafiken och oförutsägbarheten i andra förares beteende som utgör faran. Dessa två olika situationer gör helt olika slags handlingsberedskaper relevanta. I det förra fallet handlingskraft och förmåga att försvara sig. I det senare förmågan att koncentrera sig, skaffa sig överblick, förutse andra trafikanters agerande och behärska sina impulser.

I moderna samhällen är de handlingskedjor vari individer ingår allt längre och beroendet mellan olika individer allt större. De som

ger efter för spontana infall och lidelser blir samhälleligt missgynnade jämfört med dem som kan kontrollera sina affekter.

Varför förändras ett samhälles etikettsregler och uppförandekoder? Driftskontrollen och ändringar i denna framtingas enligt Elias av det mindre synliga och mera opersonliga tvång som skapas av de många komplexa sociala banden och ömsesidiga beroendena mellan människor. Kontrollmekanismerna blir automatiska, omedvetna och inre (det sker alltmer via uppfostran). Elias analys av individualiteten förutsätter inte egenskaper utan lägger förklaringen i de sociala relationer som en person ingår i.

Individuella handlingars kontext

Individens handlingar och val har en stark social och kontextuell förankring. För hundra år sedan var det Durkheims glansnummer att diskutera självmordet som socialt fenomen (Durkheim 1983). Denna den till synes mest individuella av alla handlingar såg Durkheim som primärt en samhällseffekt, närmare bestämt en relationseffekt.

Bourdieu och hans kolleger har ägnat utbildningsområdet en intensiv uppmärksamhet. De har enträget strävat efter att definiera utbildningsval, skolframgångar och mobilitet i sociala termer. Individers val av utbildning och yrke förstås utifrån deras sociala bakgrund och de explicita och implicita bedömningskriterier som används inom utbildningssystemet. Där värderas det abstrakta högre än det konkreta, det teoretiska högre än det praktiska, det esoteriska högre än det nyttiga, det vill säga samma hierarki som gäller för relationen mellan dominerande och dominerande samhällsklasser. Detta förklarar de stora och tämligen stabila skillnader som finns mellan hur barn från olika samhällsklasser fördelar sig på utbildningsvägar och yrken (Bourdieu & Passeron 1964, 1970).

Sociologen söker contextualisera och utveckla begrepp för att belysa hur det till synes individuella väljandet är socialt strukturerat. Bourdieus habitusbegrepp är det mest kända exemplet. I Sverige har Bengt Gesser i en rad arbeten envetet sökt att sociologiskt förankra centrala processer och föreställningar inom utbildningsfältet. Han har analyserat hur val av högre utbildning går till, hur den sociala snedrekryteringen till högre utbildning fungerar, hur begåvningsdiskursen opererar etc. (Gesser 1967, 1971, 1985).

Idéer om den ärvda, genetiska begåvningen har haft stort genomslag i både utbildningsforskning och utbildningsplanering. Begreppet "begåvningsreserv" antyder reservoarer av outnyttjad hjärnkraft i undantryckta sociala klasser och bortglömda regioner och blev ett argument för den kraftiga utbyggnaden av den högre utbildningen. Begåvningsideologins starka genomslag bygger på vår förkärlek för att ge individuella och sociala skillnader en "naturlig" eller till och med genetisk förklaring. Den tolkar på ett socialt trovärdigt sätt variationer i skolfärdighet som naturliga, individuella och medfödda.

Referenser

- Anderson, Benedict (1983). *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso
- Bourdieu, Pierre (1979/1984). *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge & Kegan Paul
- Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron (1964). *Les Héritiers*. Paris: Éditions de Minuit
- Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron (1970). *La Reproduction*. Paris: Éditions de Minuit. Sv. övers. 2008: *Reproduktionen*. Lund: Arkiv förlag
- Durkheim, Émile (1976). *The elementary forms of the religious life*. London: George Allen & Unwin
- Durkheim, Émile (1983). *Självmordet*. Lund: Argos
- Durkheim, Émile (1984). *The division of labour in society*. Basingstoke: Macmillan
- Elias, Norbert (1991b). *Civilisationsteori. Del 2: Från svärdet till plikten. Samhällets förvandlingar*. Stockholm: Atlantis
- Elias, N. & Scotson, John L. (1999). *Etablerade och outsiders. En sociologisk studie om grannskapsproblem*. Lund: Arkiv förlag
- Elias, Norbert (1991a). *Mozart. Zur Soziologie eines Genies*. Frankfurt: Suhrkamp. (Sv. övers. 1992: *Mozart. Sociologiska betraktelser över ett geni*. Malmö: Aldebaran)
- Gesser, Bengt (1967). *Högre utbildning och val av yrke. Några paneldata från Lund*. Lund: Sociologiska institutionen
- Gesser, Bengt (1971). "Rekryteringen till universitet och högskolor i Sverige", i Jan Bengtsson & Bengt Gesser (red.), *SOU 1971:61. Val av utbildning och yrke*, Stockholm: Allmänna förlaget
- Gesser, Bengt (1985). *Utbildning, jämlikhet, arbetsdelning*. Lund: Arkiv förlag
- Hobsbawm, E. J. & Ranger, T. O. (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge U.P.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1849/1968). "Lohnarbeit und Kapital", i *Werke Bd 6*. Berlin: Dietz Verlag
- Marx, Karl (1968). *Lönarbete och kapital*. Stockholm: Arbetarkultur

KAPITEL 6

Invandring, ingifte och integration

Migrationer, människors geografiska förflyttningar, har formats av de tre F:en – förtryck, försörjning och förhoppning. Religiöst och statligt-politiskt *förtryck* har drivit fram stora migrationsvågor under historiens gång. I dagens Sverige rymts detta inom kategorin ”flyktinginvandring”. *Försörjning* har varit en stark drivkraft för att fly från hunger, armod och arbetslöshet och söka sig till en annan region, till stadens arbetsmarknad, till ett annat land. Det har lett till arbetsvandring, till permanent migration och till dagens cirkulära migration. Mottagarlandets behov spelar stor roll – begrepp som ”arbetskraftsinvandring” och ”arbetskraftsimport” speglar detta. Flykten från förtryck och fattigdom styrs av *förhoppningar* om ett annat och bättre liv.

Forskningen om invandringen till Sverige handlar mest om arbetsmarknaden, om arbetskraftsdeltagande, arbetslöshet, försörjning, arbetstillstånd, företagens etniska hierarkier, diskriminering

Ursprungligen publicerad 2007 som ”Invandring och ingifte” i Lars Behrenz, Lennart Delander & Harald Niklasson (red.), *Att byta land och landskap. En vänbok till Jan Ekberg*. Växjö: Växjö University Press, s. 95–110.

med mera. Det gäller även de omfattande utrednings- och forskningsprojekt som har genomförts i samband med omläggningar av den statliga politiken rörande invandring och invandrare.

Integration – mer än arbetsmarknad

När forskare, politiker och tjänstemän i statens apparater talar om invandrarnas eller ”de nya svenskarnas” integration i samhället är det i regel deras arbete och försörjning det handlar om. Det är begripligt och vällovligt, men otillräckligt. De invandrare som arbetar är i en mening integrerade i samhället via sin sysselsättning. Men i vilken mening är de socialt integrerade?

Invandrade arbetare – ja, det har hittills varit som arbetare de har fått jobb – har ett liv vid sidan om arbetet. Integration handlar också om språkfärdighet och deltagande i det sociala livet i form av fritids- och organisationsaktiviteter. I Sverige kan det senare innebära att bli medlem i facket, rösta i kommunala val, engagera sig i föreningar. Även denna del av integrationen är någorlunda väl utforskad. Det gäller likaså de sociala banden, inte bara till arbetskamrater utan också till vänner, grannar, bekanta och umgänge i mer vardaglig mening.

Forskningen om invandringen och migrationens effekter i Sverige har således främst inriktat sig mot invandrargruppernas grad av strukturell infogning i det svenska samhällets institutioner, särskilt arbetsmarknaden. På detta område är kunskapsläget gott.

Sociala aspekter av invandrarnas strukturella relation till det svenska samhällets institutioner belyses i forskningen om och kartläggningen av segregationen på bostadsmarknaden och inom skolans värld. Även forskningen om den kulturella infogningen och dess dilemman – kulturmöten, kulturkrockar, mångkultur etc. – har ett betydande omfång. Den har undersökt attityder till

invandring och invandrare och bemötandet av dem samt upplevda avstånd mellan majoritetsbefolkningen och olika invandrargrupper.

En aspekt av invandringen till Sverige är emellertid påfallande outforskad: familjeförhållandena, särskilt omfattningen av ingiften i majoritetsbefolkningen och den roll dessa kan ha för integrationen. När forskare beträtt familjelivets fält är det i första hand med sikte på de problem blandäktenskap har skapat i form av kulturkrockar, skilsmässor och vårdnadstvister.

Min ambition i detta kapitel är att diskutera de "etniska korsäktenskapen", invandrades ingiften i majoritetsbefolkningen, som en aspekt av invandrargruppernas integration i det svenska samhället. Vilken omfattning har invandrade gruppers ingiften i dagens Sverige? Vilka effekter kan de tänkas ha?

Korsetniska äktenskap i USA

Arbetsmarknad och försörjningsvillkor spelar en betydande roll för den amerikanska forskningen om invandring, migration och etniska relationer. Men den forskningen har haft ett annat fokus än den svenska. Uppgiften har främst varit att begripa hur det amerikanska samhället formats av vågorna av invandring från Europa, av slaveriet och sedan av den massiva invandringen från många delar av världen. De grupper som har anlänt har successivt gift in sig i varandra och på sätt har det skapats nya och tätare sociala band mellan olika etniska kategorier. Jag ska här ge en kort överblick av den amerikanska utvecklingen och ta upp några teoretiska perspektiv som utvecklats för att analysera villkoren för och effekterna av äktenskap på tvärs av etniska gränser.¹

Forskning om de stora invandringsvågorna från Europa till USA visar att en successiv sammansmältning av etniska och nationella grupper är det vanliga mönstret. Det finns dock stora

skillnader mellan hur olika grupper infogats i majoritetsbefolkningen och dess kultur, mätt i giftermålsmönster.

Den takt med vilken de europeiska invandrargrupperna efter hand har gift in sig i den amerikanska majoritetsbefolkningen har i princip följt samma mönster. I den första generationen var andelen blandäktenskap cirka 5 procent, i den andra 20–25 procent och i den tredje kring 50 procent (Alba & Golden 1986; Alba 1990).²

Forskningen har också påvisat markanta skillnader mellan den grad vari olika ”rasgrupper” har gift in sig i majoritetsbefolkningen. Den amerikanska urbefolkningen har under lång tid haft en utgiftesandel kring 50 procent, medan den bland de svarta har legat mycket lågt, på några få procent (Wong 2003, Zebroski 1999, Lieberman 1990, Todd 1994). Utgiftena bland många asiatiska invandrargrupper i USA ökar snabbt. De har hunnit långt förbi giftermålen mellan svarta och vita.

Gränserna mellan de olika ”raserna” i USA har mjukats upp efter hand. Det gäller för ättlingar till européer, urfolken, de asiatiska invandrargrupperna och den latinamerikanska, främst mexikanska, gruppen. Däremot består i mycket stor utsträckning den skarpa gränsen mellan vita och svarta i USA i fråga om äktenskap och familjebildning. En förklaring, utöver den långvariga underordningen och diskrimineringen av de svarta, anses vara att synliga markörer som hudfärg och ansiktsdrag är starkt särskiljande.³

Andelen etniska korsgiften ökar med utbildning och yrkesposition.

Assimilering och socialt avstånd

Det finns stora variationer i den sannolikhet med vilken personer från olika bakgrunder bildar familj. Vissa gränser är lättare att överskrida än andra.

Den klassiska teoritradition som använts för att studera hur olika invandrargrupper närmat sig majoritetsbefolkningen och för

att förstå de stora skillnader som finns är Milton Gordons ”assimileringsstappa”, där ingifte är det sista steget i invandrargruppernas assimilering- och sammansmältningsprocess.

Gordons assimileringsteori

Milton Gordon formulerade 1964 en ofta citerad stegteori om hur integrationen av immigranter och etniska minoriteter i ett samhälle går till (Gordon 1964, Barron 1972). Han talade om olika slags assimilering av minoriteter i majoritetssamhället: strukturell assimilering, kulturell assimilering och assimilering genom ingifte. Teorin blev en central referenspunkt för forskning om invandrargrupper relation till majoritetsbefolkningen. Det sista steget i Gordons tankemodell är infogning i majoritetssamhället via äktenskap och familjebildning.

Etniska grupper öde över tid – parallell existens eller assimilering

Invandrande grupper har genom historien infogats i nya samhällen och deras majoritetskulturer på två sätt: de har fört en parallell existens eller assimilerats.

Vid den ena polen finns den etniska enklaven, subkulturen. Sådana grupper upprätthåller en separat social och kulturell existens – språk, skola, religion, familjebildning etc. De lever i ett parallellt samhälle. Det förutsätter att gruppen är tillräckligt stor på en ort eller i en region och utvecklar starka interna relationer.

I USA:s fall står en förklaring till hur etniska enklaver har uppstått och sedan kunnat vidmakthållas att finna i landets historia: från bosättarnas erövring via slaveriet till de successiva invandringsvågorna under 1800- och 1900-talen.

Ett territorium bebos och styrs av ett folk eller en etnisk grupp. Människor med annan etnisk bakgrund anländer till detta område. Är det fråga om spridda och enstaka personer har de få

möjligheter att finna en partner inom den egna gruppen. Men är det en stor grupp som kommer någorlunda sammanhållen till en region kan de fortsätta som förr: gifta sig med sina landsmän, om än i det nya landet.

Slaveriets etniska enklaver var resultatet av tvång och lagstiftning. I andra fall fanns orsakerna inom den invandrade gruppen. Önskan om familjemässig och kulturell överlevnad var starka drivkrafter bakom etnisk koncentration i vissa delstater, städer och stadsdelar. Etniska organisationer och nätverk som etablerades möjliggjorde partnerval inom den egna gruppen. Vi kan också notera de medvetna ansträngningar som görs för att vidmakthålla den etniska sammanhållningen inom gruppen, med aktiviteter som sommarläger för barn och ungdomar, egna skolor, egna fester och traditioner, särorganisationer på utbildningar och högskolor, egna tidningar – och idag webbportaler och mejllistor.⁴

Vid den andra polen finns sammansmältningen med och uppgåendet i majoritetsbefolkningen genom ökande ingifte. Historien visar att en successiv sammanflätning mellan olika invandrade etniska grupper och områdets ursprungliga befolkning är det vanliga mönstret.

Familjebildningens regler och normer

När två personer bildar en ny familj skapas sociala band mellan deras släkter och familjer. Det är på grund av de mera utsträckta sociala band som upprättas genom äktenskap och familjebildning som samhällsforskare definierar familjen som samhällskonstituerande institution.

Samhällen har regler och normer som styr vilka man inte får eller bör gifta sig med. Man får till exempel inte gifta sig med nära släktingar. Andra grupper och kategorier kan definieras som icke

önskvärda, såsom personer som tillhör en annan klan, religion, etnisk grupp eller samhällsklass.

För att kunna analysera de etniska korsäktenskapens förutsättningar behöver vi förankra dem i en förståelse av de regler som styr familjebildningen i ett samhälle.

Lite begreppsexercis – *exogami, endogami och homogami*

Exogami är bruket att finna en äktenskapspartner utanför sin grupp. En absolut minimigräns är att man ska gifta sig utanför sin familj. Det finns stora variationer i hur långt denna förbudsgräns sträcker sig. Dessa regler leder till att släktgrupper och klaner inte med tiden växer isär, avskilda från varandra, i parallella och ej överlappande världar. I en grundläggande mening är exogami-reglerna samhällskonstituerande genom att de framtvingar sociala band mellan familjer, släkter och sociala grupper.

Endogami är bruket att finna en partner inom ramen för en avgränsad social enhet. Generellt är endogami en mekanism som är ämnad att bevara och reproducera gruppens sociala mönster och ordningar.

Vissa etniska grupper, samhällen och kulturer har mycket starka endogaminormer. Emmanuel Todd (1994a, 1994b) anför som exempel basker, romer och judar. I mer allmän mening kan vi säga att det finns starka endogaminormer hos många etniska grupper som lever som minoriteter i ett samhälle dominerat av andra etniska grupper. De kan se blandäktenskap som ett hot mot gruppens existens och mot den egna kulturens fortlevnad. Enligt Fuat Deniz ska vi förstå giftermålsnormerna hos den syrianska/asyriska gruppen i Sverige i det perspektivet (Deniz 1999).

I jugoslaviska familjer som bor i Sverige ser man enligt Aleksandra Ålund sönernas ingifte i svenska familjer som ett hot mot sammanhållningen i ursprungsfamiljen, något som äventyrar län-

ken bakåt till det egna kulturella arvet. Kanske finns där också en fruktan inför barnens inträde i ett annat, mindre tätt familjemönster (Ålund 1990).

Även majoritetsgrupper kan uppfatta etniska korsäktenskap som en fara. "Rasblandning" och demografisk uttunning kan anses hota gruppens storlek, maktbas och överlevnad. Norbert Elias betonar att kontaktbegränsning, ytterst i form av motstånd mot utgifte, är en typisk maktstrategi hos etablerade grupper (Elias & Scotson 1994).

Olika grupperns endogamistrategier leder till att valet av äktenskapspartner kan variera från att familjen *utser* partnern via *be-gränsad valfrihet* (partnern ska finnas inom den egen gruppen eller i vart fall inte tillhöra "fel" grupp) till *det fria valet*.

Homogami och "det passande"

Endogami kan ses som ett underbegrepp till homogami: att man gifter sig med någon som liknar en själv. Ju mer lika ett äktenskapskontrahenter är i fråga om klassbakgrund,⁵ utbildningsnivå och religiös eller etnisk tillhörighet, ju högre grad av homogami.

Homogami kan även fånga strukturella fenomen – graden av förbindelse mellan kategorier och grupper – och mätas med statistiska tekniker: frekvenser, sannolikheter och oddskvoter.

Många av dessa avstånd och avståndsdimensioner kan inordnas i en än mer generell kategori: man ska välja en partner som uppfattas som "passande". "Det passande" visar sig i vad aktörer i sina val och sina preferenser uppfattar som självklart och rentav naturligt. Här kommer även dimensioner som ålder och längd in. Så anses det i Sverige inte vara "passande" att kvinnan är äldre, längre, bättre utbildad och mer högavlönad än sin make.

Etniska korsäktenskap i Sverige

Den moderna invandringen till Sverige är koncentrerad till tiden efter andra världskriget. 1940 var endast cirka 1 procent av Sveriges befolkning född utomlands, och 2006 var andelen 12,4 procent – i åldern 22–55 år drygt 17 procent. Drygt 800 000 Sverigefödda personer (cirka 9 procent av befolkningen) hade minst en förälder som var född utomlands. I den gruppen fanns det cirka 100 000 personer i åldern 20–40 år vars båda föräldrar var födda utomlands.

*Tabell 1. Andel utlandsfödda i befolkningen
i olika åldersgrupper 2006 enligt SCB*

<i>Ålder</i>	<i>Andel (%)</i>
0–4	2,6
5–14	5,9
15–24	11,6
25–34	17,9
35–44	17,3
45–54	16,9
55–64	12,6
65–74	13,4
75–84	10,2

Förekomst och utvecklingstendens

Från början av 1990-talet till idag har antalet och andelen äktenskap i Sverige mellan en svenskfödd och en utrikes född partner ökat något.⁶ Av de äktenskap som ingicks 1992 var 17 procent mellan en svenskfödd och en utrikes född partner, 2003 var andelen 18 procent. Det är vanligare att svenskfödda män gifter sig med utrikes födda kvinnor än att svenskfödda kvinnor gifter sig med utrikes födda män.

En ganska stor del av familjebildningen sker idag genom samboende, men i SCB:s statistik och folkräkningar är de formella civilståndskategorierna utgångspunkten. Andra slags undersökningar kan ge en mer täckande bild. Jag har beställt och fått data om förekomsten av olika slags korsetniska förbindelser och familjeförhållanden i Sverige från SOM-undersökningen 2005.

Den juridiska formen är viktig. Det tycks vara så familj och släkt har lättare att acceptera en mer informell förbindelse med en partner utanför den egna gruppen än ett formellt giftermål.

Det finns ingen systematisk svensk statistik om etnisk tillhörighet. Både SCB och SOM-institutet använder kategorierna "medborgarskap" och "födelseland". I SOM-undersökningen användes "uppväxtland". Vissa skiljelinjer som det skulle vara intressant att hålla isär i analysen syns inte i det offentliga materialet: Vi kan skilja mellan invandrare som kommit från Turkiet och Irak men inte se om någon är kurd. Vi kan se att personer är födda i USA men inte om de är svarta eller vita.

Blandäktenskap i Sverige enligt SCB

Två tredjedelar (68 procent) av de äktenskap som ingicks i Sverige i början av 2000-talet ingicks mellan personer som båda var födda i Sverige. I cirka vart femte (18 procent) var ena parten född i Sverige och den andra utanför, och i de återstående 14 procenten var båda parter födda utanför Sverige. I hälften av de sistnämnda fallen var parterna från samma land, i hälften från varsitt land.

Denna statistik visar att ungefär var åttonde svenskfödd person som ingick äktenskap i början av 2000-talet gifte sig med någon som var född i ett annat land. Än fler familjer har minst en medlem vars make/maka är född utanför Sverige. Använder vi en ännu vidare definition av "etniska korsäktenskap" genom att räkna in föräldrarnas bakgrund har många svenska familjer och släkter egna erfarenheter av korsetniska familjeförhållanden.

I många invandrade nationaliteter är andelen som gifter in sig i majoritetsbefolkningen tämligen hög. Andelen giftermål inom gruppen och utanför gruppen, inklusive ingifte i majoritetsbefolkningen, skiljer sig åt betydligt mellan individer födda i olika länder.

Korsetniska relationer i Sverige 2005 enligt SOM-undersökningen

I 2005 års SOM-undersökning ställdes frågor om i vilken del av världen (Sverige, Norden, Europa, Övriga världsdelar) respondenterna samt deras föräldrar och eventuella partner var födda. I cirka 8 procent av paren hade parterna olika bakgrund. Vart tjugonde par bestod av en partner som var född i Sverige och en som var född utanför Norden. De yngre paren var mer blandade än de äldre: av de par där den tillfrågade parten var under 30 år bestod nästan vart tionde av en person som växt upp i Sverige och en som växt upp utanför Norden.

Tabell 2. Andel parförhållanden med en svensk och en utomnordisk partner 2004 enligt SOM-undersökningen, efter respondentens ålder

<i>Ålder</i>	<i>Andel (%)</i>
15–29	9,3
30–39	7,3
40–49	5,9
50–59	4,7
60–69	3,2
70–85	0,7
Alla	5,1

SCB:s statistik visar på fler korsäktenskap än SOM-undersökningen. Skillnaden kan bero på att SOM-undersökningen baseras på enkäter och har ett ganska stort svarsbortfall. Vidare är SOM-undersökningens kriterier snävare: den frågar om ”uppväxtland”,

inte "födelseland". Den bredare kategorin "födelseland" är sannolikt bättre lämpad att fånga upp sociologiskt relevanta skillnader mellan parterna.

Enligt SCB var andelen utrikes födda i Sverige 12,4 procent den 31 december 2005. Enligt SOM-undersökningen var 7 procent av befolkningen uppvuxen utanför Sverige. Skillnaden kan bero på att bortfallet av intervjupersoner i SOM-undersökningen är så fördelat att personer med utländsk bakgrund blir underrepresenterade. Med den reservationen i åtanke redovisar jag den andel av den svenska befolkningen som lever i eller har erfarenhet av korsetniska relationer.

Tabell 3. Andel med icke-svensk bakgrund i olika kategorier enligt SOM-undersökningen 2005 (%)

Respondenten är uppvuxen utanför Sverige	7
Respondenten eller minst en förälder har bakgrund utanför Sverige	14
<i>Alla svarande:</i> Någon i släkten är född utanför Sverige	27
<i>Alla svarande:</i> Någon i vänskapskretsen är född utanför Sverige	43
<i>Endast personer med helt svensk bakgrund:</i> Någon i släkten är född utanför Sverige	16
<i>Endast personer med helt svensk bakgrund:</i> Någon i vänskapskretsen är född utanför Sverige	35

Av dem som besvarade SOM-undersökningen 2005 var cirka 14 procent själva födda utanför Sverige och/eller hade minst en förälder som var det. Den andelen torde vara åtskilligt högre i totalbefolkningen, sannolikt 20–25 procent.

SOM-data tyder på att det finns ingifta utlandsfödda personer i mellan var sjätte och var fjärde familj- och släktkrets. Mer än var tredje person har, vid sidan av släkten, i sin vänkrets och sitt umgänge minst en person som är född utanför Sverige. Andelen korsetniska äktenskap i den stränga betydelsen, där en av parterna är född utanför Sverige, är större i de yngre åldrarna än i de äldre

(se tabell 1). Etniska korsäktenskap är en vanlig, och växande, företeelse i det svenska samhället.

Det finns ännu så länge mycket lite forskning om vad de kors-etniska äktenskapen betyder för förhållandet mellan invandrade grupper och majoritetsbefolkningen, för analysen av social och kulturell integration, för nästa generations arbetsmarknadschanser och skolgång med mera.

Korsäktenskap – integration med förbehåll

Att etniska korsäktenskap blir vanligare kan, som i det amerikanska fallet, vara ett tecken på minskade sociala avstånd mellan olika etniska grupper. För att detta konstaterande inte ska vara av rent definitionsmässig karaktär – eftersom socialt avstånd definieras utifrån låga korsgifteskvoter – behöver vi visa på de processer varigenom korsäktenskap kan leda till närmare och tätare relationer mellan olika etniska grupper.

Korsäktenskapens konsekvenser för dem som gift in sig i majoritetsbefolkningen

Ett blandäktenskap har en direkt betydelse för den ingifta parten, som inträder i ett släkt- och kontaktnätverk som underlättar kontakter med myndigheter, kan öppna dörrar på arbetsmarknaden med mera.

Korsäktenskap sätter tydliga spår också i majoritetsbefolkningen. Kanske viktigast i integrationshänseende är effekterna inom den närmare släktkretsen. Där möter man konkret och kontinuerligt den ingifta parten med annan etnisk eller religiös bakgrund i det sociala umgänge som följer med familj- och släkterelationer. Det är rimligt att anta att (lyckade) ingiften i svenska familjer och släkter påverkar dessas förhållningssätt till invandrare och invandring mer generellt.

En slutsats är att etniska korsäktenskap i princip bidrar till tätare sociala band mellan olika etniska och nationella grupper. Leder de därmed till ökad integration mellan minoritetsgrupper och majoritetsbefolkning? Det verkar rimligt att anta – förutsatt att de inte ger upphov till nya konflikter och avstånd, vilket kan bli följden av skilsmässor och vårdnadstvister.

Kapsejsade korsäktenskap som minusfaktor

De flesta upplösningar av äktenskap och familjer leder till att avstånden mellan parternas släktsystem vidgas. De kan också komplicera barnens förhållande till de olika familjerna.

Detta gäller i än högre grad när det är korsäktenskap som upplöses. Vårdnadstvister om barnen kan leda till stora geografiska avstånd mellan barnen och en förälder om den ingifta parten återvänder till sitt ursprungsland och tar barnen med sig. Argument av typen ”det gick inte att förena eld och vatten” eller ”det där visste man ju att det inte kunde gå, bättre att hålla sig till de sina” kan mobiliseras.

Den forskning som finns om korsetniska familjekonflikter indikerar att de ger tydligt negativt utslag i synen inte bara på den ingifta individen, utan generaliserat till hela den kategori varifrån partnern kom. Upplösta korsetniska äktenskap kan leda till konflikter som skapar, förstärker och återuppväcker negativa attityder och förhållningssätt till invandrare och invandring i den berörda familjen – och även i den vidare släkt- och bekantskapskretsen.

En intervjuperson med svenskt ursprung som har ett flerårigt förhållande med en man från Iran bakom sig beskriver att hon under tiden för förhållandet inte ansåg att det var kulturella skillnader som låg till grund för deras olikheter, utan att de låg på det personliga planet. Att paret gick skilda vägar berodde på att hon kände sig begränsad i förhållandet. Kvinnan berättar (Krantz & Petersson 2004):

Även om man inte vill ha den fördomen så tror jag nog att man, eller jag, drogs mer till svenskar efter att vårt förhållande var slut än om det var någon som var invandrare som kanske drogs till en – då ”Stopp, stopp, kom inte hit.” Det blev för mycket, man kände att man behövde få lite paus från det då. Så visst, det kan jag nog säga, man sökte sig till svenskar faktiskt, det är sant. För att man var nog lite trött på det där, ”Kan det bero på det kulturella?” Alltså, inget är ju glasklart, men då kände jag att jag inte orkar chansa igen. Utan försöka hitta någon som har värderingar som jag.⁷

Korsäktenskap i perspektiv – andra former för integration

Korsäktenskapens roll i ett samhälle ska ses i ljuset av andra former för integration och samlevnad mellan etniska grupper. Det är inte minst viktigt i en situation när etnisk och religiös identifiering ökar i omfattning och betydelse. Sådana strömningar återfinns hos många marginaliserade och underordnade invandrar- och minoritetsgrupper i dagens Europa.

Etniska korsäktenskap är den starka versionen av en smältdegel (*melting pot*), det vill säga ett långsamt, successivt upphävande av etniska, sociala och religiösa gränser mellan människor med olika bakgrund (jfr Glazer m.fl. 1968). Den successiva sammansmältningen av de olika europeiska invandrargrupperna i USA – inklusive den judiska minoriteten – kan ses som led i en sådan process. Detta närmande sker samtidigt som tydliga gränser fortsatt dras mot andra minoritetsgrupper – i USA:s fall de svarta.

Ett alternativ till korsäktenskapens smältdegel är mångkulturalism (*multiculturalism*) – visionen om samexistens mellan olika etniska grupper, en fortsatt parallelexistens. Denna föreställda samexistens understöds av övernormer som reglerar förhållandet mellan de olika grupperna. Det är ”salladsskålsmodellen” (*salad bowl*), där ett antal subkulturer existerar i hägnet av en

dominerande samhällsordning eller kultur. Mångkulturalism innebär enligt en strängare definition inte bara att subkulturer samexisterar utan att jämbördigheten dem emellan ökar. Det tänks leda till en ömsesidig (men inte nödvändigtvis symmetrisk) anpassning av normer och handlingsdispositioner.

En andra integrationsmöjlighet är att den dominerande gruppen och de etniska subgrupperna alltmer kommer att dela samma normer och föreställningar. Det kan vara en följd av att olika etniska grupper påverkas av samma pågående samhällsförändring i takt med att moderniseringen framskrider och vi alla blir alltmer indragna i den marknadslogik som råder i den utvecklade kapitalismens samhällen. Vi exponeras för och tar del av samma masskultur. Människors deltagande på arbetsmarknaden och deras erfarenheter som konsumenter kan också ge upphov till gemensamma och likartade föreställningar och handlingsdispositioner.

Deltagande på arbetsmarknaden och gemensamma erfarenheter av att leva i samma samhälle, med dess konsumtionsmönster, traditioner och förväntningar – allt detta kan leda till ett närmande mellan olika grupper. Likaså leder det umgänge som upprättas mellan människor där de arbetar, bor och tillbringar sin fritid till ökad sannolikhet för att de ska lära känna varandra, förälska sig i varandra och så vidare – och därmed i sin tur till ökad sannolikhet för äktenskap och familjebildning på tvärs av etniska och sociala gränser.

I många länder är ett annat scenario lika troligt: etniska, sociala och klassmässiga skiljelinjer fördjupas och kommer att i ökande utsträckning sammanfalla. Etnifieringen av de sociala skiljelinjerna leder till en samhällelig polarisering längs såväl klassmässiga som etniska skiljelinjer. Den subjektiva och politiska etnifieringen av såväl majoritetsbefolkningen – inte minst dess fattigare och mera underordnade skikt – som de invandrade och underordnade grupperna ökar. Den sociala och etniska desintegrationen tilltar.

I denna situation kommer antalet etniska korsäktenskap att falla. Så tycks det sjunkande antalet korsäktenskap i Jugoslavien under 1980-talet mellan kroater (katoliker), serber (ortodoxa) och bosniaker (muslimer) ha föregått landets våldsamma upplösning under 1990-talet (se Botev & Wagner 1993; Botev 1994).

Referenser

- Alba, Richard D. & Golden, Reid M. (1986). "Patterns of ethnic marriage in the United States", *Social Forces*, vol. 65, nr 1
- Alba, Richard D. (1990). *Ethnic identity. The transformation of white Americans*. New Haven: Yale University Press
- Alba, Richard D. & Nee, Victor (2003). *Remaking the American mainstream. Assimilation and contemporary immigration*. Cambridge (USA): Harvard U.P.
- Barron, Milton L. (red.) (1972). *The blending American. Patterns of intermarriage*. Chicago: Quadrangle Books
- Bonilla-Silva, E. (2002) "We are all Americans! The Latin Americanization of racial stratification in the USA". *Race and Society*, vol. 5, nr 1
- Botev, Nikolai & Wagner, Richard A. (1993). "Seeing past the barricades: Ethnic intermarriage in Yugoslavia during the last three decades", *Anthropology of East Europe Review*, vol. 11, nr 1–2
- Botev, Nikolai, (1994). "Where East meets West: Ethnic intermarriage in the former Yugoslavia, 1962 to 1989", *American Sociology Review*, vol. 59, nr 3
- Deniz, Fuat (1999). *En minoritets odysse. Upprätthållande och transformation av etnisk identitet i förhållande till moderniseringsprocesser*. Uppsala: Sociologiska institutionen
- Elias, Norbert & Scotson, John L. (1999). *Etablerade och outsiders*. Lund: Arkiv förlag
- Glazer, Nathan & Moynihan, Daniel P. (1968). *Beyond the melting pot. The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians and Irish of New York City*. Cambridge (USA): MIT Press
- Gordon, Milton M. (1964). *Assimilation in American life. The role of race, religion, and national origins*. New York: Oxford University Press 1964.
- Kalmijn, Matthijs, (1998). "Intermarriage and homogamy: Causes, patterns, trends", *Annual Review of Sociology*, vol. 24, s. 395–421
- Kalmijn, Matthijs, (1993). "Trends in Black/White intermarriage", *Social Forces*, vol. 72, nr 1
- Leiulfstrud, Håkan (1991). *Det familjära klassamhället. En teoretisk och empirisk studie av blandklassfamiljer*. Lund: Arkiv förlag
- Liebersohn, Stanley & Waters, Mary C. (1990). *From many strands. Ethnic and racial groups in contemporary America*. New York: Russell Sage
- Portes, A. & Rumbaut, R.G. (2001). *Legacies. The story of the immigrant second generation*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press

- Portes, Alejandro (1995). "Children of immigrants: Segmented assimilation and its determinants". I Portes, A. (red.), *The economic sociology of immigration*. New York: Russel Sage
- Spickard, Paul R. (1989). *Mixed blood. Inter marriage and ethnic identity in twentieth-century America*. Madison : University of Wisconsin Press
- Todd, E. (1994a). *Le destin des immigrés. Assimilation et ségrégation dans les démocraties occidentales*. Paris: Seuil
- Todd, E. (1994b). *L'invention de l'Europe*. Paris: Seuil
- Wong, Linda Y. (2003). "Why do only 5.5% of Black men marry white women", *Department of Economics*, vol. 44, nr 3
- Wright, Erik Olin (1996). *Class counts. Comparative analysis in class analysis*. Cambridge: Cambridge U.P.
- Zebroski, Sheryline A. (1999). "Black-White intermarriages: The racial and gender dynamics of support and opposition", *Journal of Black Studies*, vol. 30, nr 1
- Ålund, Aleksandra (1991). *"Lilla Juga". Etnicitet, familj och kvinnliga nätverk i kulturbrytningars tid*. Stockholm: Carlsson

Opublicerade källor

- Krantz, Sofie & Petersson, Karina (2004). *Korsetniska äktenskap i Sverige*. Opubl. arbetsrapport. Växjö: AMER/Institutionen för samhällsvetenskap
- Nationella SOM-undersökningen 2005. SOM-institutet, Göteborgs universitet
- Rosenfeld, Michael J. (2001). *Inter marriage in the U.S.: Trends and implications. Proposal to the Russell Sage Foundation*. Opubl. manus
- SCB:s befolknings- och äktenskapsstatistik

Noter

1. Blandäktenskapens omfattning och innebörd har studerats i större synteser (Todd 1994a, 1994b). För USA:s del hänvisar jag till Alba & Nee 2003, Portes 1995 och Portes m.fl. 2001. Under senare år har forskningsintresset för blandäktenskap ökat. Se Kalmijn 1998 för en översikt, och även Spickard 1989, Kalmijn 1993, Rosenfeld 2001 m.fl.
2. Först skedde det inom nationella/etniska subgrupper, till exempel mellan nordeuropéer. Här fanns dels en geografisk närhet, då de ofta hade bosatt sig i samma områden, dels närhet ifråga om religiös tillhörighet, utseende etc.
3. Det förs nu en diskussion om att man i USA (och på andra håll) får en skiktning som mindre följer etniska och religiösa skillnader och mer distinkta fysiska karakteristika, främst hudfärg (*skin tone*) (jfr Bonilla-Silva 2004). Detta sker med en referens till den latinamerikanska skiktningen, där det inte funnits en så skarp gräns mellan svarta och vita som i USA men där dimensionen hudfärg ändå är viktig.
4. Hit hör också familjens aktiva ogillande av "fel" partner. Jfr masskulturens framställning av hur den New York-judiska modern motarbetar sonens önskan att gifta sig med en blond och yppig *shiksa*.
5. Jfr studier av korsklassäktenskap: Leiulfsrud 1991; Wright 1996, kap. 8.
6. Detta avsnitt bygger på Krantz & Petersson 2004.
7. Intervju citerad ur en arbetsrapport av Sofie Krantz och Karina Petersson (2004).

KAPITEL 7

Vägen ut från arbetet – fallskärm eller förtidspension?

Rasism och sexism är välkända, uppmärksammade och politiskt aktuella – och bekämpade – former av diskriminering i dagens samhälle. De är i hög grad närvarande på den politiska scenen. Att de är erkända som sociala och politiska problem visar sig bland annat i inrättandet av två nya "ombudsmän": Jämställdhetsombudsmannen (Jämo) och Ombudsmannen mot etnisk diskriminering (DO).

I USA och inom EU talas det emellertid alltmer om ytterligare en form av systematisk diskriminering: ålderism (*ageism*), det

Ursprungligen publicerad 1996 i *Zenit* nr 132–133, s. 27–33. Texten bygger på forskningsrapporter som jag skrev i mitten av 1990-talet. Se till exempel

Olofsson, Gunnar (1993). "Gradual withdrawal and partial exit among older workers: Some conceptual remarks", i Pia Forsberg & Gunnar Olofsson (red.), *Den äldre arbetskraften och arbetsmarknaden. Dokumentation av en forskarkonferens*. Lund: Sociologiska institutionen

Olofsson, Gunnar & Jan Petersson (1994). "Sweden: Policy dilemmas of the changing age structure in a 'work society'", i Frieder Naschold & Bert de Vroom (red.), *Regulating employment and welfare*. Berlin: Walter de Gruyter.

vill säga diskriminering på grund av ålder. I första hand tänker man då på att människor kan avskedas från sina arbeten på grund av ålder eller utestängas från nyanställningar. I USA har det stiftats lagar mot åldersdiskriminering, det är till exempel olagligt att säga upp universitetslärare för att de uppnått den officiella pensionsåldern. I EU försöker olika kommittéer formulera en politik mot åldersdiskriminering på arbetsmarknaden genom att utveckla praktiska åtgärder och regler mot "åldersbarriärer" inom företag och myndigheter.

Är de äldres bekymmer ett viktigare och politiskt större problem än ungdomens, med tanke på ungdomsarbetslösheten eller den stora och växande andel barn som i USA och Storbritannien lever i fattigdom? Nej, inte nödvändigtvis.

Arbetslösheten är ett avsevärt större bekymmer för de yngre åldersgrupperna, för invandrare och särskilt för de sent ankomna flyktinggrupper som inte kommer in på arbetsmarknaden, än vad den är för de äldre. Det är också ungdomar och invandrare som står i fokus för arbetsmarknadspolitiken och för arbetsförmedlingarnas mer eller mindre panikartade åtgärder. Arbetslösheten är mycket högre bland personer i åldern 16–24 år än i någon annan åldersgrupp. Men de yngre och de äldre har det gemensamt att de på grund av sin ålder står utanför, eller i marginalen av, arbetsmarknaden.

De åtgärder och utgifter som vi betraktar som centrala i välfärdsstaten har i hög grad att göra med de äldres villkor, med den reglerade försörjningen av dem som slutat sitt arbete som löntagare, självsysselsatta eller företagare. Det gäller utgifterna för pensioner, för äldre vård, för pensionärernas bostadstillägg och för en ganska stor del av sjukvården. På motsvarande sätt är en annan del av välfärdsstatens institutioner och utgifter riktade mot ålderstrappans första steg, barn och ungdomar, med utgifter för barnbidrag, förskola, skola, fritidsverksamhet med mera.

De åldersgrupper som står utanför arbetsmarknaden står alltså i hög grad i fokus för välfärdsstaten. Men staten, och i vidare mening den offentliga sektorn, griper också på flera sätt in i de arbetsföra åldrarnas liv. Den gör det som arbetsgivare för nästan 30 procent av den arbetande befolkningen, den gör det som leverantör av grundläggande tjänster (infrastruktur, sjukvård, utbildning med mera) och som socialförsäkrings- och omfördelningsmekanism via skatter och bidrag. Arbetslöshets- och sjukförsäkringen finansieras i praktiken med offentliga intäkter och ses som offentliga utgifter.

Senare decenniers strid om välfärdsstaten har i stor utsträckning handlat om kopplingarna mellan arbetsmarknaden och de välfärdsstatliga arrangemangen. Det gäller också dagens strider om arbetsrätten, om arbetslöshetsförsäkringens villkor och om det nya pensionssystemet. Och det gäller också de högljudda ropen från många ekonomer om att öka lönespridningen på arbetsmarknaden och krympa välfärdsstatens utgifter – och inte minst kraven på att minska välfärdsstatens inkomstutjämnande verkan.

De äldre på arbetsmarknaden – några paradoxer

Jag ska här främst diskutera villkoren för de äldre årgångarna av den arbetsföra befolkningen, det vill säga de som är mellan 50 och 65 år. Det är en grupp som i sig rymmer övergången från arbetsmarknaden till de välfärdsstatliga systemen, från arbete till icke-arbete, från lön till pension och förtidspension. Gruppens livsvillkor formas idag av processer som brukar kallas ”utestängning”, ”utstötning”, ”marginalisering” eller mer allmänt ”exklusion”.

Det finns goda skäl att se närmare på exkluderingen av de äldre och synen på dem som bekymmer och hot. De gångna årens socialpolitiska debatt har handlat om att ”vi” inom en nära framtid

inte kommer att klara kostnaderna för pensioner och förtidspensioner. Det framförs med ett ödesmättat och närmast krigiskt bildspråk – det talas om de kommande pensionsutbetalningarna som ”en tickande bomb”, om ”de aktiva generationernas försörjningsbörda”. Den borgerliga regeringen 1991–94 lyckades förhandla fram en bred överenskommelse om att förändra viktiga principer i det svenska pensionssystemet. De nya reglerna kommer för de flesta att innebära en lägre pension och förutsätter att människor är aktiva på arbetsmarknaden längre.

Vid upprepade tillfällen har det framförts krav på att höja pensionsåldern. Vidare har det funnits en strävan att inskränka möjligheten att få sjukbidrag och särskilt förtidspension. Förtidspensionen har i hög grad varit ett sätt för utslitna och marginaliserade arbetargrupper att få en anständig avslutning på sitt yrkesverksamma liv, som då varat i 40–45 år. Inträdet i välfärdsstatens försörjningssystem ska göras besvärligare och helst skjutas upp.

Samtidigt har det under 1990-talets första hälft visat sig att rader av företag och offentliga arbetsplatser gör sig av med allt fler av sina anställda. En del företag läggs ner eller går i konkurs. Andra trimmar och skär kontinuerligt i sin organisation. Många räknar med en systematisk och planerad minskning av antalet anställda. Rationaliseringsmålet uttrycks idag i många företag som en planerad procentuell minskning av antalet anställda per år.

Samtidigt stegras successivt kraven på de anställda. De förutsätts ha datorkunskaper. De ska anpassa sig till moderna lagarbetsystem och nya organisationsmodeller. De avkrävs ökad utbildning, flexibilitet och anpassning. I många fall skärps kraven på snabbhet och bredd i kompetens och förmåga. Arbetets omvandling till ett bredare innehåll och en plattare organisation gör den fackliga visionen av ”det goda arbetet” nästan sannolik – för de yngre, välkvalificerade och högt motiverade arbetarna. Å andra

sidan ökar pressen markant på icke yrkesutbildade arbetare och i än högre grad på lägre tjänstemän vilkas arbete är ganska rutin-betonat. Sammantaget utsätts många anställda, inte minst äldre, för högre press.

Vid avskedanden och nedskärningar är det i första hand de yngre och de äldre som får gå. De yngre avskedas därför att de inte omfattas av något anställningsskydd, medan de äldres anställningsskydd förhandlas bort. De äldre får ofta lämna sina jobb med någon kombination av avgångsvederlag, förtidspension samt garantipension från företaget och olika pensions- och trygghetsfonder.

Det är inte så att de äldre kallt offras. I många fall vill de som är över 55 gärna lämna sina jobb, förutsatt att de får bra villkor, det vill säga att de offentliga eller korporativa välfärdsarrangemangen fungerar.

En stor majoritet av alla som idag är över 55 år har gått i en sju- eller högst åttaårig folkskola. De har jobbat sedan de var 13 eller 14 år, alltså i realiteten i 40–45 år. Många vill gärna kunna sluta arbeta när de är kring 60 år eftersom de upplever att de inte längre klarar av de fysiska och mentala krav som ställs på dem.

Den faktiska genomsnittliga pensionsåldern i dagens Sverige ligger kring 60 år. Det är inte bara ett svenskt fenomen, utan det gäller i de flesta europeiska länder. Möjligheten att sluta arbeta och ändå få en rimlig ekonomisk standard växer fram som en ny social rättighet, något som allt fler räknar med som något normalt.

Detta nya mönster är inte bara något som uppträder som slutpunkt för utslitningens sociala öde och i förtidspensionens form. Det är alltmer ett mönster i näringslivets och den offentliga förvaltningens och politikens toppskikt. Tage Erlanders generation lämnade inte politiken innan de uppnått folkpensionsåldern. När Ingvar Carlsson lämnade sin post vid 61 års ålder var han i linje med genomsnittet.

Åldersbalansens paradox

Ser vi på dem som har kvar sina jobb i dagens samhälle, så blir den gruppen äldre för varje år. En förklaring till det är att de som för första gången träder in på arbetsmarknaden blir äldre. Men samtidigt rasar den äldre delen av arbetsstyrkan ut allt snabbare. 20-åringen kommer inte in, 45-åringen stannar kvar och 58-åringen åker ut.

I en situation där den genomsnittliga åldern ökar inom företag, landsting och kommuner blir önskan att föryngra arbetsstyrkan och bereda plats för de yngre allt starkare. Trycket mot den äldre arbetsstyrkan blir större. Vem ska i det läget bära kostnaden för det tidiga utgået: staten, företagen eller individerna själva?

De äldre som får lämna sina jobb har dåliga utsikter att få ett nytt. Det erkänns också när man inrättar en ny slutstation för den äldre arbetskraften. Förslaget om OTA (offentlig tillfällig anställning) innebär att äldre långtidsarbetslösa kan behålla sin a-kassa och få ett symboliskt extra tillskott om de tar vissa enklare jobb i den offentliga sektorn.

Ett gap som vidgar sig

Vi ser nu att gapet mellan utgået från arbetet och arbetsmarknaden och inträdet i välfärdsstatens pensionärsvärld vidgas dramatiskt.

1. Under överskådlig tid framöver kommer pressen på den äldre arbetskraften att öka. Rationaliseringstrycket kommer inte att minska. Kraven på färdigheter och kunnande, på flexibilitet och ökade insatser kommer sannolikt att växa.

Allt fler rutinfunktioner skärs bort – det gäller produktion, administration, service, vård, omsorg. Det beror delvis på den

tekniska utvecklingen. Inom sjukvården har antalet sjukvårdsbiträden och undersköterskor minskat kraftigt, medan sjuksköterskorna klarat sig bra.

2. *Bankerna som exempel.* De drar ner på kassabetjäningen – de har minskat sin personal med mer än 20 procent hittills under 1990-talet. På ett par av de stora affärsbankerna finns knappt någon anställd över 55 kvar. Här har de enskilda bankernas och branschens pensionsfonder gjort det lättare att få en rimlig nivå på den tidiga pensionen.¹

3. Samtidigt minskar möjligheterna för många äldre att på rimliga villkor lämna arbetsmarknaden. Förtidspension beviljas inte längre av arbetsmarknadsskäl, det vill säga därför att det är svårt att hitta jobb på orten eller i regionen. Nu krävs i princip medicinska skäl. I praktiken är det en återgång till den gamla och mer hårdhänta språkliga beteckningen ”invalidpension”. Det har vidare blivit svårare, i betydelsen ekonomiskt tyngre, att trappa ner till deltidsarbete eftersom villkoren för delpension har skärpts.

Förtidspensioneringens klassaspekt är tydlig. Den fungerar som en selektiv ålderspensionering för dem som haft slitsamma jobb. Effekten är att tilldelningen av resurser blir mer behovsstyrd och att man får pension efter ett visst antal år på arbetsmarknaden snarare än vid en viss ålder.

I det nya pensionssystemet är tanken att förtidspensionen ska ersättas med ett individuellt förtida uttag av ålderspensionen. För de grupper som vill eller tvingas till att avsluta sitt arbetsliv i god tid före den officiella pensionsåldern vid 65 är ett sådant förtida uttag inte rimligt. För den 60-åring som har arbetat i 45 år och tvingas ta ut sin ålderspension i förtid skulle pensionen då och för all framtid krympa med cirka en fjärdedel.

Fallskärm, avtalspension, förtidspension och socialbidrag

På det förtida utträdet trappa är den sociala skiktningen tydlig. Vi kan urskilja ett antal socialt karakteristiska trappsteg:

Många akademiskt utbildade specialister, liksom egensysselsatta och småföretagare, kan fortsätta att arbeta i den omfattning och det tempo som passar dem efter 65-årsdagen. Det gäller även lantbrukare, en del hantverkare och andra.

Bland de högre tjänstemännen får somliga fina fallskärmar som gör att de landar ganska mjukt.

Andra grupper, bland både tjänstemän och arbetare, kan via sin arbetsgivare och de branschvisa trygghetssystemen få en rimlig avtalspension som i många fall ger mellan 75 och 85 procent av den tidigare lönen.

Åter andra får stämpla under sin arbetslöshetsperiod, innan sjukbidraget och förtidspensionen i bästa fall kan fylla luckan.

På nästa steg i trappan rör sig människor mellan a-kassa och olika åtgärder, en resa som alltför ofta slutar med socialbidraget.

Är det anställningsskyddet som skapar problemen?

Många, framför allt bland nationalekonomer och stridsglada unga moderater, har lagt fram förslag om att helt avreglera arbetsmarknaden. Riv anställningsskyddet, ändra i arbetsrätten, gör anställningskontrakten individuella och inte kollektiva – då antas sysselsättningen öka, och särskilt ungdomar skulle få lättare att komma in på arbetsmarknaden. Idén är att man bör upphäva olika skyddsmekanismer och lagar om anställningsskydd och införa en "spotmarknad" för arbete. Avskaffandet av fasta anställningar är

ett förslag som man som vanligt antar bara ska gälla "de andra". Akademiska ekonomer menar inte att deras egna fasta tjänster ska upphöra och övergå till projekt- och visstidsanställningar.

Förslagen om förtida uttag och individuella pensionskonton förutsätter en principiell individualisering av livsödena: de syftar till att göra människors agerande mera marknadskonformt och därmed mindre beroende av kollektiva lösningar. Klassspecifika öden och gemensamma handlingsorienteringar definieras bort av det ekonomiska och individualiserande perspektivet.

Detta är en dröm om den omedelbara marknaden (*the instant market*). Genom att riva hinder för uppsägning och ta bort olika slags åldersberoende trygghetsmekanismer kan man till synes lösa problemen. Avvecklingen av skyddet för de äldre kan då fungera som en plog för en mer allmän upprivning av arbetsmarknadsregleringar och anställningsskydd, för en amerikanisering av arbetsmarknadens funktionssätt.

De äldre och arbetsmarknaden – från det tidiga till det sena uttågets epok? En reflexion trettio år senare

Under 1980- och 1990-talen var bilden av den äldre arbetskraftens villkor entydig. Utvecklingen på arbetsmarknaden, med rationaliseringarna i tillverkningsindustrin och tjänstesektorn, ledde till att många löntagare fick lämna sina arbeten i god tid före en den normala pensionsåldern. Forskningen talade om ett ”tidigt uttåg” (*early exit*).

Det som skedde på arbetsplatserna, de krav som fackföreningarna ställde, de anpassningar och reformer som ägde rum på socialförsäkringarnas område och de förväntningar som löntagarna hade, bildade tillsammans ett mönster där de förstärkte varandra.

Forskningen kallade denna speciella situation för den äldre arbetskraften ”det tidiga utträdet ordningar” (*early exit regimes*) – i pluralis eftersom det i Europa fanns olika modeller för det tidiga utträdet. Två standardverk analyserade ingående den tidens övergång från sysselsättning till pension, från arbetsmarknad till socialförsäkringssystem: *Time for retirement* (1991) och *Regulating employment and welfare* (1994).² Mitt kapitel ovan skrevs några år efter dessa två verk. Då hade en del förändringar i ”det tidiga utträdet svenska modell” börjat skönjas. Villkoren för förtidspension stramades åt och nya regler inom det allmänna pensionssystemet gjorde det mer ofördelaktigt att gå i tidig pension. Dessa förändringar var viktiga steg på vägen till att allt fler äldre löntagare förblev sysselsatta.

Från det tidiga till det sena utträdet

Den danske forskaren Per H. Jensen visar i sin viktiga bok *Rapidly increasing retirement ages* (2024) att det sedan början av 2000-talet har etablerats ett nytt förhållande mellan den äldre arbetskraften, företagens personalpolitik och socialförsäkringarnas ersättningar. I flera europeiska länder arbetar allt fler äldre allt längre.

Jensen identifierar följande orsaker:

- Demografiska förändringar har lett till mindre årskullar, vilket i sin tur lett till brist på arbetskraft.
- Arbetsgivare och personalavdelningar i både privat och offentlig sektor har då sökt att anpassa arbetsvillkoren för de äldre.
- Förändringar av pensionssystemen har gjort det lönsammare att skjuta upp pensioneringen.
- Samtidigt har löntagarnas föreställningar och normer kring arbete och pension förändrats; allt fler önskar arbeta allt längre upp i åldrarna. Det gäller särskilt tjänstemännen.
- Att andelen arbetare i arbetskraften har minskat samtidigt som andelen tjänstemän har ökat leder det till ett högre arbetskraftsdeltagande bland äldre löntagare.

Sammantaget har dessa skeenden lett till en ny relation mellan ålder och sysselsättning. Vi kan idag tala om ett sent snarare än ett tidigt utträde.

Min text beskriver därför inte dagens situation på ett adekvat eller relevant sätt. Dess (eventuella) värde ligger i att den skisserar den svenska varianten av det tidiga utträdet regim och att den därtill lyfter fram flera av de viktiga regelförändringar i pensions- och förtidspensionssystemens som lett fram till dagens situation.

Noter

1. Ett annat exempel är skillnaden mellan två bankanställda som vid 60 års ålder får lämna Handelsbanken respektive Sparbanken efter att ha arbetat med samma saker på samma ort vid närliggande bankkontor i tjugofem år. Eftersom Handelsbanken under lång tid har satt av medel till en personalstiftelse kan en av dem kvittera ut över en miljon kronor när han lämnar sin anställning, medan den andre får bra mycket mindre. Skillnaden har i detta fall inget att göra med de olika personernas kompetens, duktighet eller andra individuella egenskaper. Det är företagsslumpen som skapat detta utfall.
2. Kohli, Martin (red.) (1991), *Time for retirement. Comparative studies of early exit from labor force*. Cambridge: Cambridge University Press; Naschold, Frieder & Vroom, Bert de (red.) (1994), *Regulating employment and welfare. Company and national policies of labour force participation at the end of work-life in industrial countries*. Berlin: Walter de Gruyter.

KAPITEL 8

Privata alternativ till offentliga välfärdssystem – en problemfylld samexistens

Inledning

Privata eller offentliga lösningar i välfärdspolitik? Det är sedan ett par decennier en huvudfråga i både den politiska och den vetenskapliga debatten om välfärdsstaten. Jag ska i detta kapitel diskutera förhållandet mellan privata och offentliga system och institutioner, främst med exempel hämtade från välfärdsstatens tjänsteproducerande del (sjukvård och skola).

Debatten och forskningen rör sig på flera plan. För det första diskuterar man på en diskursiv eller teoretisk nivå vilka antaganden, försanthållanden och tankemodeller som används eller bör användas. För det andra diskuterar man vilka institutionella

Urprungligen publicerad 2008 i Stubbergaard, Ylva & Hall, Patrik (red.), *Demokrati och makt. Vänbok till Lennart Lundquist*. Lund: Statsvetenskaplig tidskrift, s. 377–396.

arrangemang som är effektivast (det vill säga bäst) och vilka styrningsprinciper och organisationsmodeller som är att föredra. För det tredje diskuterar man de sociala och fördelningsmässiga effekter som olika system och arrangemang ger upphov till, förstärker eller förändrar.

En stor del av forskningen har handlat om vad som hänt inom – och mellan – de två första nivåerna, den diskursiva och den institutionella-organisatoriska.

I detta kapitel vill jag belysa relationen mellan privata och offentliga lösningar och hur den är kopplad till den sociala skiktningen. Jag ställer två frågor.

Den första frågan är vad som sker när det finns både privata och offentliga lösningar på samma område, som olika svar på samma problem. En uppdelning är den mellan komplementära och konkurrerande relationer mellan de privata och de offentliga lösningarna.

Den andra frågan är hur och med vilken systematik privata och offentliga välfärdssystem kopplas till skilda sociala grupper och intressen och vilken social innebörd konkurrensen mellan olika system får när de är förankrade i den sociala och klassmässiga differentieringen i ett samhälle.

Marknad och privata lösningar – den diskursiva nivån

Idén om konkurrensens välsignelsebringande effekter, med marknadsmodellen som självklar utgångspunkt, har färgat debatten om privata och offentliga lösningar på välfärdsstatens problem.¹ De sista 20–25 åren har ekonomiska resonemang, deras antaganden och deras teori, präglat den svenska debatten. De flesta svenska politiker och debattörer, inte minst ekonomerna, tycks axiomatiskt anta

- att privatisering av offentliga institutioner, offentligt ägda företag och åtaganden i princip är välsignelsebringande; det gäller allt från kommunalägda bostäder till statliga bolag
- att privata lösningar generellt är mer effektiva än offentliga
- att det är kostnadssänkande och därför eftersträwansvärt att införa privata alternativ till förhärskande offentliga system eftersom konkurrens främjar effektiviteten
- att konkurrens från privata alternativ, liksom mellan offentliga institutioner, tvingar de offentliga lösningarna och systemen att bli bättre, billigare, mer produktiva och mer kundvänliga
- att avreglering som ger marknadsaktörer mer frihet får positiva effekter – på sådana premisser har man avreglerat kreditmarknaden (den s.k. big bang inom finanssektorn i mitten av 1980-talet), taxibranschen, elmarknaden och telekomsektorn.

Anpassningen av offentliga organisationer till vinstmaximerande företags logik ses som något i grunden positivt. Det sker till exempel genom att man skapar självständiga bokförings- och resultatenheter (*profit centers*) inom sjukvården. Denna organisationsmodell kan bli ett första steg mot en formell privatisering.

I teorins förlängning ligger visionen om en mer eller mindre fullt genomförd privatisering, det vill säga att uppgifter överförs från offentlig till privat regi, vilket ses som en övergripande lösning på den offentliga sektorns antagna effektivitets- och finansieringsproblem.

Privata lösningar och offentliga system

Begreppen ”privat” och ”offentlig” är mångtydiga och laddade, både politiskt och vetenskapligt. Ser vi till begreppsparets användning på socialpolitiska program och områden skiljer sig innebörderna åt beroende på vilka områden det gäller: om det rör

utformning och drift, alltså i vilken regi en verksamhet bedrivs, om det gäller formen för finansiering eller för hur kontroll och styrning av verksamheten kan förlöpa.

Med "privata lösningar" avses här välfärdsarrangemang och välfärdssystem som varken är statliga/offentliga eller familjebundna. Däri ingår för det första strikt marknadsmässiga system och institutioner, sådana som bedrivs i vinstsyfte och dit tillträde regleras på ett annat sätt än via allmänna rättigheter som medborgarskap eller något annat generellt karaktistikum, såsom ålder. Försäkringar i form av avtal mellan en individ och ett bolag är en vanlig princip i privata system, liksom individuella val kopplade till individuell betalning. För det andra ingår lösningar som vilar på avtal mellan intressegrupper och marknadsaktörer såsom företag och arbetsgivarföreningar. Exempel på det är avtalspensioner och andra arbetsmarknadsförsäkringar.

Kooperativa och civilsamhällesorienterade lösningar, inklusive den frivilliga och informella sektorn, ingår inte i de "privata" eller "offentliga" systemen. De faller utanför vad som här avses med "privata marknadslösningar".

Med "offentliga system" avses statligt eller kommunalt organiserade lösningar som regleras, finansieras och/eller produceras av offentliga instanser. Det är de offentliga organens faktiska styrning och ledning som är avgörande. Om ett sjukhus eller en kommunal förvaltning lägger ut delar av verksamheten på entreprenad (till exempel städning, mat och transporter) innebär det inte automatiskt att välfärdssystemet blir privat; däremot kan det vara en övergångsform inför en privatisering.

Entreprenadssystemet påverkar villkoren för de anställda. Uppgifterna kan bli annorlunda; anställningstrygghet, arbetssituation och arbetsmiljö förändras. Det är här flexibiliseringens vinster kan göras, särskilt i de fall då en offentlig anställning varit mera reglerad, skyddad och förmånlig.

I den mån ett "privat" utförande direkt regleras av stat eller kommun betraktas det inte som del av ett privat system. De privatpraktiserande läkare som ingår i Försäkringskassans ersättningssystem utgör inte ett privat hälsovårdssystem. De genomför i privat form en i huvudsak offentlig sjukvård. I ett privat, marknadsorganiserat system styrs tillgången till vård av att patienten betalar kostnaden för vården, exempelvis via privat- eller arbetsgivarbetalda försäkringar.

Konkurrens och komplementaritet

Offentliga system möjliggör privata lösningar

Vissa varor och tjänster är komplementära. Konsumtion av böcker ökar efterfrågan på bokhyllor, fler bilar ökar konsumtionen av däck och bensin.

Offentliga arrangemang gör att privata och marknadsmässiga lösningar kan fungera, det vill säga de är komplementära. Skattefinansierade vägar gör den privata biltrafiken tidsmässigt effektiv.

Staten och den offentliga sektorn ses som ett möjliggörande ramverk (*enabling framework*) för medborgarna och privat verksamhet. Hela sektorer av offentlig verksamhet, infrastruktur, penningväsen, rättsväsen, utbildning etc. har till syfte att underlätta, understödja och främja individers och företags verksamhet. Det gäller inte bara för infrastrukturen utan även för tjänster som arbetsmarknadsutbildning och barnomsorg, för att nu ta exempel från social- och arbetsmarknadspolitikens fält.

Kollektivtrafik och privatbilism – komplement eller konkurrens?

I de flesta stadsregioner finns både offentligt arrangerad kollektivtrafik och privatbilism. Dessa två system är inte bara tekniskt alternativa trafikformer som harmoniskt och förnuftigt kompletterar

varandra. De är planeringsmässigt såväl kompletterande som konkurrerande lösningar. Ska det byggas nya vägar eller nya järnvägar? Ska det finnas reserverade filer för kollektivtrafiken eller ej? Hur ska de olika trafikformerna beskattas och/eller subventioneras? I ekonomiskt och politiskt avseende konkurrerar de om resurser för investeringar. Trafikens kostnader samt kollektivtrafikens tillgänglighet och tidseffektivitet är möjliga att påverka med politiska beslut, med instrument som skatter, vägbyggen, turtäthet, taxor, trafikregler och förkörsrätt i vissa filer.

Varför leder konkurrensen på trafikområdet så ofta till en negativ spiral för kollektivtrafiken? En budgetåtstramning som medför minskade resurser för kollektivtrafiken leder till lägre turtäthet och högre taxor; det leder i sin tur till att fler kör bil; det leder till än lägre inkomster för kollektivtrafiken och växande krav på utbyggnad av vägar. Här tycks konkurrensen leda till det ena systemets uttunning och marginalisering, om än inte undergång. Trafiksystem är ett av forskningens klassiska exempel när man vill visa hur konflikten mellan individuell och samhällelig rationalitet institutionellt iscensätts.²

Systemen och deras intressegrupper

Politiker och planerare söker hantera de ofta motstridiga krav som företrädare för de olika trafiksystemen och deras olika intressentgrupper för fram. Kollektivtrafik och privatbilism är knutna till olika sociala intressen och kategorier. En typisk skiljelinje går mellan dem som kan välja mellan de privata och kollektiva lösningarna och dem som är hänvisade till det offentliga systemet. De två systemens trafikantkategorier har olika möjlighet att göra sitt inflytande gällande. De har typiskt olika ekonomiska resurser och social position. Kollektivtrafiken har en publik som ofta saknar alternativ – ungdomar, äldre, fattiga grupper som inte har tillgång till egen bil; kvinnor är mer beroende av kollektivtrafiken än män.

Att bilens användare har en starkare social position än bussens och tunnelbanans är ett skäl till beslutsfattares olika lyhördhet för kraven från de två systemens företrädare. En annan effekt är att det system som används av den fattigare och underordnade delen av befolkningen blir "socialt smittat" eller stigmatiserat. En illustration av det är "socialsnöret" som benämning på tunnelbanan i Stockholm. Tunnelbanan kopplas till socialbidrag (och därmed fattigdom).

Social nedsmittning av system och institutioner som kopplas till underordnade sociala grupper är ett allmänt socialt fenomen. Det drabbar de offentliga överföringar som främst riktas till eller utnyttjas av dem som har det sämre ställt; ett exempel är stigmatiseringen av försörjningsstödet (tidigare socialbidraget), att "gå på soc". Det drabbar även bostadsområden och skolor vilkas invånare respektive elever tillhör de lägre sociala skikten.

Offentliga system som kompensatoriska

Historiskt sett har offentliga välfärdssystem vuxit fram för att hantera problem och situationer som inte har kunnat hanteras av marknaden eller de sociala nätverken (familjen, släkten).³ Dessa system har moraliskt och socialt definierats av förmånstagarnas ställning i samhället. Detta gäller stora delar av det amerikanska *welfare*-systemet och i allmänhet behovsprövade hjälpformer som socialhjälp och bostadsbidrag.

När Richard Titmuss i sin typologi av socialpolitiska modeller beskrev den "residuella modellen" avsåg han de socialpolitiska system som inriktade sig på fattigdomens uttryck och betonade att stödet till de fattiga gavs utifrån individuell behovsprövning och inte som en generell rättighet. I en vidare definition av "residuell" ryms inte bara sådana bidrags- eller stödformer som uttryckligen och definitionsmässigt riktar sig till en fattig minoritet – offentliga system och insatser är att betrakta som residuella när de de facto främst berör de fattiga.

Det offentliga sjukvårdssystemet i USA är residuellt i förhållande till den privat organiserade sjukvården, i både institutionell och social mening. Det omfattar i princip de fattiga (som får sjukvård som en del av socialhjälp), krigsveteraner (via United States Department of Veterans Affairs) och pensionärer. För den del av befolkningen som inte via sitt arbete och sin arbetsgivare är med i de privata försäkringssystemen faller det på det offentligas lott att ge dem viss grundläggande vård.

Offentliga system blir alltså residuella och potentiellt stigmatiserande därför att deras tjänster når, eller riktas till, en negativt avgränsad grupp av klienter. Detta gäller särskilt när det privata systemet är marknadsorganiserat. Då blir det offentliga systemet socialt och institutionellt underordnat och tilldelas rollen att tillfredsställa den köpsvaga eller socialt marginaliserade publikens behov.

Offentlig tjänsteproduktion för de välbärgade?

Det finns fall där offentlig tjänsteproduktion blivit nischer för de välbärgade. Delar av kulturpolitikens institutioner har ansetts ha denna karaktär (operan, symfoniorkestrar, konserthus). Robert Goodin och Julian Le Grand driver i sin stridsskrift *Not only the poor* tesen att delar av välfärdsstatens tjänsteproduktion har en omvänd social profil, det vill säga att den rikare halvan av befolkningen får ut mer av offentliga sektorn än den fattigare. Det argumentet framfördes för att motivera Blair-regeringens förslag att införa avgifter för universitetsstudier i Storbritannien, eftersom högre studier antogs vara en angelägenhet främst för barn i välbeställda familjer.

Privata system som marginella komplement

På en del områden har staten och det offentliga varit först med att etablera välfärdssystem, till exempel det offentliga undervisningssystemet (folkskolorna). I Sverige gäller det också universiteten

och sjukhusen. Äldrepolitikens viktigaste institution är pensionerna. För Sveriges del har folk- och tilläggs pensionerna varit och förblivit det förhärskande systemet, även om dess relativa betydelse avtar i takt med expansionen av tjänstepensioner och privata pensionsförsäkringar.

Om det offentliga systemet är dominerande behöver en liten privat sektor inte rubba det samlade systemets funktionssätt. Den privata lösningsformen kan vara komplementär på begränsade områden. På grund av sin länge mycket ringa omfattning hade privatskolorna i Sverige tidigare denna karaktär. Lundsberg och liknande skolor har fungerat som reservat för överklassen och särskilda grupper av utlandssvenskar och diplomater. Andra privatskolor har haft en ideologisk eller pedagogisk grund (till exempel Waldorfpedagogik). I Sverige har de nya privatskolorna ännu inte residualiserat det offentliga skolsystemet, även om utvecklingen har accelererat i och med en snabb tillväxt av privata så kallade friskolor. Att föräldrar kan välja skola för sina barn inom den kommunala sektorn har lett till ökade skillnader mellan de kommunala skolorna med avseende på elevernas sociala bakgrund.

I Sverige finns privatpraktiserande läkare, offentliga sjukhus, privatägda och kooperativa läkarhus. De allra flesta vårdformer är offentligt finansierade. En liten, men växande, del av sjukvården fungerar utan direkta offentliga tillskott och styrs av ett privat systems principer, där patienterna eller deras arbetsgivare (ofta via försäkringar) betalar för att snabbt få behandling.

De privata vårdbolagen (Capio, Kry med flera) finansieras av patientavgifter som ingår i sjukförsäkringens högkostnadsskydd. Flera av dem riktar systematiskt in sig på korta och enkla behandlingar, gärna med flera likaledes enkla återbesök. Det är en variant av att skumma av grädden (*creaming*): att rikta sin sig på de patienter, klienter eller elever som ger det behandlingsmässigt eller ekonomiskt bästa utfallet (jfr t.ex. Ellis 1998; West 2006).

Sjukvårdsförsäkringen i USA – *de goda privata och de snåla offentliga systemen*

I slutet av 1990-talet intervjuade jag ett antal läkare i Los Angeles. Jag ville jämföra hur amerikanska och svenska läkare såg på sina länders sjukvård och sjukförsäkring. En av de kaliforniska läkarna beskrev på ett målande sätt det problematiska med att få olika mycket betalt för att ge samma behandling till två olika patienter. Hans inkomst var direkt beroende av hur mycket betalt hans mottagning fick av patienterna. Den ena patientens vård betalades av det offentliga försäkringssystemet för de fattiga, den andras av en mer generös sjukförsäkring av den typ som omfattar den fast anställda övre delen av medelklassen i USA. Läkaren sade:

Hur ska jag kunna låta bli att behandla dem olika om jag vet att jag får olika mycket betalt för mitt arbete? Det skulle jag inte klara av.

På frågan hur han hanterade situationen svarade han:

Jag har instruerat min sköterska att sortera bort alla uppgifter om vilken försäkring som gäller för de olika patienterna och hur mycket vi tjänar på varje konsultation. Då påverkas jag inte i min behandling och mitt bemötande av olika patienter av hur mycket de betalar.

Ett sjukvårdssystem som är uppdelat i ett underordnat offentligt och ett dominerande privatfinansierat system får till följd en socialt starkt skiktad vård. Det amerikanska sjukvårdssystemet är mycket välfungerande för en majoritet av befolkningen men undermåligt för en ganska stor minoritet (Dahlgren 1994).

Destruktiv samexistens mellan privata och offentliga system

Privata och offentliga lösningar på ett fält kan komplettera varandra. Men om det råder ett dominans/underordningsförhållande dem emellan kan konsekvensen bli att det ena förstärks och det andra försvagas och marginaliseras. En sådan destruktiv samexistens leder till en residualisering av offentliga välfärdssystem.

Hur går det till när utvecklingen av privata system undergräver de offentligas förutsättningar? En mekanism är konkurrensen om finansiering. Det är skatter som finansierar det offentliga systemet. I de politiska konflikter som rör hur hög beskattningen ska vara går skiljelinjen mellan samhällets övre skikt (som regelmässigt förespråkar låga skatter) och de lägre skikten, som är beroende av det offentliga systemet och ser högre skatter som nödvändiga för att få det offentliga systemet att fungera.

De offentliga systemen hanterar särskilt de mindre bemedlade och marginaliserade grupperna. Det påverkar, via ”den sociala besmittningen”, deras legitimitet och därmed deras ekonomiska ställning i negativ riktning.

I kampen för överlevnad argumenterar privat organiserade skolor, sjukhem och sjukhus som regel inte för att de ska gynnas ekonomiskt. För deras del räcker det att få likvärdiga bidrag (skolpeng, ersättning från sjukkassan etc.). De kan i stället stärka sin konkurrenskraft genom att

- utnyttja personalen effektivare
- förändra personalens löne- och kompetensstruktur
- rikta in sig på mer lönsamma elever, patienter och klienter.

Val och bortval i skolsystemet

Handlingsfriheten i privata system kan ligga på två plan, som kan förekomma var för sig eller samtidigt. För det första kan institutioner – till exempel daghem eller skolor – välja ut lämpliga eller välja bort olämpliga (särskilt behövande, och därmed kostsamma) barn eller elever. För det andra kan föräldrar välja att sätta sina barn i en viss skola; det kan vara ett val för att få ett visst innehåll, viss pedagogik och engagerade lärare; här ligger också en möjlighet att i praktiken välja bort vissa grupper av kamrater till barnen. Vem vill inte slippa bråk och brottslighet, vem vill inte ha en stimulerande skolmiljö för sina barn? Den sociala skiktningen motsvaras då på ett institutionellt plan av en uppdelning i offentliga och privata skolor.

I storstadsområden finns det flera möjligheter när det gäller val och bortval. Vi ser två slags strategier i fråga om skolval. För det första kan valet att bo i en stadsdel eller kommun med höga bostadspriser fungera som en ekonomisk-geografisk mekanism för att slippa de besvärliga klasskamraterna; här kommer de kommunala skolorna att fungera på medelklassens premisser. För det andra kan privata friskolor med sina kulturella och ekonomiska segregationsmekanismer lösa bortväljandets problem.

Den sociala bostadssegregationen kan ses som ett alternativ till den institutionella uppdelningen i privat och offentligt för att vidmakthålla skiktspecifika uppväxt- och uppfostringsmiljöer.⁴

Det är främst de till skolvärldens krav och förväntningar väl anpassade mellanskiktets barn som går över till privata skolor. Det gör att andelen barn med problem eller ovilja inför skolan ökar i vissa skolor. Flera medelklassföräldrar börjar känna sig oroade av skolsituationen – de kan flytta till en annan kommun eller så kan de välja privata skolor. Den negativa spiralen är i gång.

Dessa processer kommer sannolikt att accentueras vid en expansion av det privata skolsystemet i och med att möjligheten till

institutionell avskiljning ökar. Skillnaden mellan skolor i områden med olika social bakgrund inom det offentliga skolväsendet i Sverige är sedan länge väl belagd (Arnman & Jönsson 1983, 1986).

Vi bör förvänta oss att ju större de sociala och inkomstmässiga skillnaderna blir inom ett samhälle, ju mer kommer institutionella skiljelinjer ifråga om skola och vård att präglas och bestämmas av de sociala skillnaderna – och ju mer ökar de sociala avstånden mellan grupperna. Finns det en *point of no return* i balansen mellan privat och offentligt skolsystem, bortom vilken man kan säga att det offentliga systemet har residualiserats?⁵

Konflikt mellan system – kamp mellan sociala grupper

De privata och korporativa systemen tenderar att skapa starka intressegrupper på den institutionella nivån, exempelvis de stora pensionsfonderna och de försäkringsbolag som hanterar sjuk- och hälsovård. I många fall arbetar de aktivt för att undgå ett heltäckande offentligt system. Det gällde i striden om sjukförsäkringen i USA under 1990-talet. Den brittiska pensionsindustrins roll i att avvärja ett obligatoriskt tilläggspensionssystem är väl känt. De svenska försäkringsbolagen drev inför folkomröstningen 1957 kraftfulla kampanjer mot förslaget till allmänt tjänstepensionssystem (ATP-systemet).

Konklusion

Jag har i detta kapitel argumenterat för att vi i många fall finner en destruktiv samexistens mellan privata och offentliga välfärds-system. De gängse ekonomiska och statsvetenskapliga diskussionerna om förhållandet mellan privata och offentliga lösningar har fokuserat på effektivitet och kostnader respektive rättvisa,

likformighet och medborgarperspektiv. Jag har visat hur de privata och offentliga systemen är kopplade till den sociala skiktningen och den moraliska hierarkin i ett samhälle.

De offentliga systemen är långt ifrån privilegierade eller ens jämbördiga i konkurrensen med de privata alternativen. De betraktas som mindre effektiva i ekonomers och politikers föreställningsvärld. Denna tankeform färgar politik och organisatorisk förändring och är en effekt av den ekonomiska tankemodellens diskursiva hegemoni i dagens samhälle.⁶ Privata system ges en aura av "naturlighet" och "självklarhet".

De offentliga välfärdssystemen har två sidor. I Sverige dominerar de generella systemen, som är allmänt täckande och baseras på medborgerliga rättigheter. Men här finns också residuella system, som präglas av att de finns till för att tillgodose fattiga och marginella gruppers behov. Dessutom verkar processer som driver generella system i residuell riktning.

Om förhållandet mellan privata och offentliga system förändras så att befintliga offentliga system underordnas de privata kommer de offentliga systemen att residualiseras och därmed förknippas med de fattigare delarna av befolkningen. Den rådande moraliska differentieringen i samhället mellan välbeställda (och etablerade) och fattiga (outsiders) formar då hur vi ser på de offentliga och de privata systemen: privata systemen blir "bättre" än de offentliga – bättre i moralisk och social mening.⁷

Vi ser här en kraftfull social logik som går långt utöver den till synes neutrala tesen om att de privata systemen är "bättre" för att de är mer "effektiva".

Referenser

- Arnman, Göran & Jönsson, Ingrid (1983), *Segregation och svensk skola. En studie av utbildning, klass och boende*. Lund: Arkiv förlag
- Arnman, Göran & Jönsson, Ingrid (1986), *Olika för olika. Aspekter på svensk utbildningspolitik*. Lund: Arkiv förlag
- Dahlgren, Göran (1994), *Framtidens sjukvårdsmarknader. Vinnare och förlorare*. Stockholm: Natur och Kultur i samarbete med Institutet för framtidsstudier
- Elias, Norbert & Scotson, John L. (2010), *Etablerade och outsiders. En sociologisk studie om grannskapsproblem*. Lund: Arkiv förlag
- Ellis, Randall P. (1998), "Creaming, skimping and dumping: Provider competition on the intensive and extensive margins", *Journal of Health Economics*, vol. 17, nr 5
- Galbraith, John Kenneth (1959), *Överflödets samhälle*. Stockholm: Tiden
- Goodin, Robert E. & Le Grand, Julian (1987), *Not only the poor. The middle classes and the welfare state*. London: Allen and Unwin
- Hirschman, Albert O. (2008), *Sorti eller protest. En fråga om lojaliteter*. Lund: Arkiv förlag
- Hirschman, Albert O. (1996), *Den reaktionära retoriken. Konsten att argumentera mot alla samhällsförändringar*. Stockholm: Ordfront
- Hugemark, Agneta (1994), *Den fängslande marknaden: ekonomiska experter om välfärdsstaten*. Lund: Arkiv
- Lundquist, Lennart (1993), *Ämbetsman eller direktör? Förvaltningschefen i demokratin*. Stockholm: Norstedts juridik
- Olofsson, Gunnar (1990), *Bostadskarriären som förmögenhetsmaskin. Rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi*. Stockholm: Allmänna förlaget
- Olofsson, Gunnar (2010), "Inledning till den andra, utvidgade svenska upplagan". I Elias, *Etablerade och outsiders*. Lund: Arkiv förlag
- Schelling, Thomas (1969), "Models of Segregation", *The American Economic Review*, vol. 59, nr 2
- Titmuss, Richard M. m.fl. (1974), *Social policy. An introduction*. London: Allen and Unwin
- West, Anne (2006), "School choice, equity and social justice: the case for more control", *British Journal of Educational Studies*, vol. 54, nr 1

Noter

1. För en kritisk kommentar till denna idéns intellektuella och institutionella karriär i Sverige, se Hugemark 1994.
2. Se Hirschman 2008; jämför även argumentet i Galbraith 1959.
3. Underförstått de spontant givna och naturliga försörjningsformerna. Detta är Titmuss' grundantagande (Titmuss m.fl. 1974).
4. I samband med en studie jag gjorde av bostadsmarknaden i Sverige i slutet av 1980-talet (Olofsson 1990) berättade åtskilliga fastighetsmäklare att skolornas rykte var ett avgörande argument när barnfamiljer valde områden. "Ryktet" gällde inte pedagogiken utan betygsnivå och hur pass socialt – i första hand etniskt/språkligt – enhetligt elevunderlaget var. Det fria skolvalet är idag ofta kopplat till en önskan att välja bort skolor med stor andel invandrarbarn.
5. Thomas Schelling visade att det fanns *tipping points* för att begripa de välbärgades uttåg ur blandade bostadsområden (Schelling 1969).
6. Se den kritik och de argument som förts fram av Lennart Lundquist, exempelvis i Lundquist 1993. Jfr även Hirschman 1996.
7. Det är Norbert Elias argument i teorin om relationen mellan "etablerade och outsiders" (Elias & Scotson 2010; Olofsson 2010).

KAPITEL 9

Välfärdsstatens professioner

Varför är en diskussion av professioner och yrkesprofessionalism relevant när vi ska analysera välfärdsstaten och dess komplexa förhållande till den sociala sfären?

För det första har expansionen av den högre utbildningen alltsedan 1990-talets början lett till att en allt större del av den yrkesaktiva befolkningen socialt sett hör hemma i mellanskikten. Idag är det närmare 50 procent av kvinnorna och mer än 40 procent av männen i en årskull som börjar studera vid högskola eller universitet. En hel del av dessa studenter kommer att arbeta inom den offentliga sektorn och i yrken som ser sig som professioner, det vill säga yrken där man i viss mån använder sig av abstrakt och ibland vetenskaplig kunskap.

För det andra delar personer i professionella yrken i varierande uträkning föreställningar om att deras yrke har – och bör ha – ett etiskt förhållningssätt till sina patienter, klienter och elever. De allra flesta av dem blir löntagare, men de blir inte enbart

Ursprungligen publicerad 2021 som "Professionerna, mellanskikten och klassanalysen" i Göran Therborn, Jesper Weithz och Daniel Suhonen (red.), *Klass i Sverige. Ojämlikheten, makten och politiken i det 21:a århundradet*. Lund: Arkiv förlag, s. 533–549.

lönearbetare i strikt mening. De ser sig som Samhällets, Kultu-rens, Lagens eller Vetenskapens bärare och tjänare.

För det tredje menar professionella att de bättre än arbetsgivare, myndighetsledning, arbetsledare och chefer förstår hur deras arbete ska utföras. De kräver självständighet i yrkesutövningen, respekt för det kunnande och den erfarenhet yrkesgruppen och dess medlemmar har. När det ställs på sin spets kan den professionella hållningen (yrkeshedern) leda till att deras etik och värderingar säger ett och arbetsgivaren eller arbetsledningen något annat.

För det fjärde kan en sådan yrkesprofessionalism genom sin hänvisning till arbetets kvalitet och dess betydelse för patienters, elevers och klienters väl och ve ge yrkesgruppen starka argument i kampen mot den dominerande ekonomiska och byråkratiska styrningsmodellen med dess effektivitets-, vinst- och avkastningsmätt, dess incitaments- och belöningsfokus och dess tendens att underordna alla icke-ekonomiska värden och förhållanden en ekonomiserande logik.

Professionernas särdrag och inre skiktning

De yrkesgrupper som brukar räknas som professioner har några särdrag som gör det meningsfullt att beskriva och analysera dem just utifrån det begreppet, särdrag som skiljer dem från andra grupper inom det som klassforskarna kallar "mellanskikten". De kan förstås också räknas in i en brett definierad "medelklass" och då inordnas i dess övre eller dess lägre del (läkare respektive förskollärare).

Idag brukar en yrkesgrupp definieras som en profession om den uppfyller följande kriterier

- att dess medlemmar genomgått en specifik, yrkesinriktad akademisk utbildning

- att de under sin utbildning fått en vetenskaplig grund för sin yrkesutövning eller i vart fall en skolning i att tillämpa systematisk kunskap i sitt arbete
- att användningen av denna kunskap inramas av yrkesgruppens normer och etiska förhållningssätt
- att yrket i någon mening är stängt, alltså att det krävs legitimation eller särskild examen eller prövning för att utöva det.

Professionernas inre skiktning

Gemensamt för olika professionella yrkesgrupper är

- att de har en akademisk utbildning, även om den har olika längd och inriktning
- att de knyter ihop sitt arbetes innehåll och den kunskapsbas de har med en etisk hållning om vad som är rätt och rimligt i hur de ska behandla exempelvis de människor de möter i sin yrkesgärning.

Professionella yrkesgrupper skiljer sig å andra sidan också starkt åt:

- Deras utbildningar har olika längd och innehåll.
- Deras kunskapsbas kan vila på mycket olika vetenskapliga discipliner, från juridik och teologi via samhällsvetenskap, ekonomi, psykologi och medicin till naturvetenskap och teknik.

Klassiska professioner

En viktig skiljelinje går mellan de grupper som sedan länge och av tradition betraktas som professioner och dem som tillkommit senare. Till de förra hör exempelvis läkare, jurister och teologer – de klassiska professionerna. Till den gruppen kan vi idag även räkna universitetslärare och forskare, psykologer och tandläkare samt de yrkesgrupper som växte fram som det moderna industrisamhällets

expertis, exempelvis civilingenjörer, agronomer, veterinärer och arkitekter. Sammantaget talar man om de traditionella professionerna. Det är dessa yrkesgrupper som samhällsforskare och sociologer sedan 1930-talet har kallat professioner. Talcott Parsons artikel ”The professions and social structure” (1939) kan ses som starten på den moderna professionssociologin.

De klassiska professionerna kännetecknas av att de har en ganska hög grad av självständighet i sitt arbete. De har auktoritet i kraft av sin utbildning och sin kunskapsbas. De intar i huvudsak centrala positioner – överordnade eller självständiga – i den samhälleliga arbetsdelningen. Till det kommer att de i regel har sin sociala bakgrund i samhällets övre skikt: deras föräldrar har antingen själva en universitetsutbildning eller betydande ekonomiska resurser (se Brante m.fl. 2015).

Välfärdsprofessionerna

Med välfärdsstatens – och mer generellt den offentliga sektorns – expansion växte nya grupper fram vilkas arbete förutsatte en viss formell utbildning, inriktad mot särskilda yrkesnischer. Det var lärare (folkskollärare och småskollärare) och sjuksköterskor, men också arbetsterapeuter, sjukgymnaster, biomedicinska analytiker med flera. Till denna grupp hör också socionomer.

Dessa grupper utbildades fram till 1960- och 1970-talen vid institutioner som låg utanför universiteten. Det var lärarseminarier (senare lärarhögskolor), sjuksköterskeskolor (senare vårdhögskolor) och socialinstitut (senare socialhögskolor). Sedan 1977 är de formellt inkluderade i universitets- och högskolesystemet. Alla har fått sitt yrkes kunskapskärna konstituerad som en självständig vetenskaplig disciplin – utbildningsvetenskap, didaktik, vårdvetenskap, biomedicinsk laboratorievetenskap, socialt arbete med mera.

Dessa yrken kallades ursprungligen ”semiprofessioner” (se Etzioni (red.) 1969). Det är en etikett som de – och särskilt deras

förespråkare inom universiteten – aldrig trivts med, eftersom den antyder att det är något halvt och ofullgånget med deras kunnande.

Grunden för att samla dessa yrken under beteckningen ”välfärdsprofessioner” är följande:

- Deras utbildning är kortare än de klassiska professionernas, den låg tidigare utanför universiteten och var mindre vetenskapligt krävande. Den var mer inriktad på att förmedla vetenskapens frukter i lärobokens form än på att förmedla vetenskapligt tänkande genom att träna studenterna i forskningens hantverk.
- Dessa grupper intog en mindre självständig position i arbetsdelningen; de var snarare under- än över- eller sidordnade.
- Det ledde sin tur till att de hade lägre löner än de klassiska professionernas yrkesgrupper.
- Yrkesgrupperna hade större inslag av kvinnor än de klassiska professionerna. Det har hävdats att det i en patriarkal samhällsordning lett till en nedvärdering av dessa yrkesgruppers arbetsuppgifter och kompetens och därmed till att de inte fullt ut kunde anses vara professioner (se Witz 1992).

Dessa grupper har således en annan placering i den samhälleliga arbetsdelningen än de traditionella professionerna. Till de egenskaper som Etzioni med flera noterade på 1960-talet kan vi lägga (Brante m.fl. 2015):

- De har lägre grad av yrkesmässig autonomi.
- De möter mindre erkännande av att deras kunskapsbas skulle var oomstritt giltig. Vi kan ställa legitimiteten hos juristers, läkares och civilingenjörers handlande mot tvivlen på att grundskollärare och socionomer besitter vetenskaplig kunskap.

- Deras sociala bakgrund är mera folklig än de klassiska professionernas. Deras föräldrar har kortare utbildning och är oftare lägre tjänstemän och arbetare.
- Deras egen familjebildning följer samma mönster: de bildar familj med personer som har kortare utbildning och kommer från mera folkliga skikt.

Mellanskiktens och professionernas omfång i dagens Sverige

En första översikt över befolkningens sociala position och om de är privat eller offentligt anställda ges i tabell 1.

*Tabell 1. Antal arbetare och tjänstemän (16–64 år) i Sverige 2023.
1000-tal*

	Stat	Kommun	Summa offentlig	Privat	Totalt
Högre tjänstemän	164	269	433	703	1 136
Övriga tjänstemän	155	492	647	1 116	1 763
Summa tjänstemän	318	761	1 080	1 819	2 899
Arbetare	14	308	322	1 030	1 352
Totalt	332	1 069	1 402	2 850	4 251

Källa: SCB:s arbetskraftsundersökning (årsgenomsnitt). Exklusive heltidsstuderande som arbetar deltid. Tabellens data är bearbetade av SCB för Anders Kjellberg. Vissa summor kan avvika från delarna till följd av avrundningar. Indelningen i högre tjänstemän och övriga följer den socioekonomiska indelningen från 1982. Många akademiskt utbildade tjänstemannagrupper räknas enligt SEI-koden som tjänstemän på mellannivå, exempelvis sjuksköterskor och förskollärare.

Tjänstemännen är betydligt fler än arbetarna, totalt sett, och är oftare än arbetarna anställda i offentliga sektorn. De tjänstemän som kan räknas till de professionella yrkesgrupperna arbetar först och

främst inom offentliga sektorn. En del av dem (exempelvis läkare) räknas som högre tjänstemän, medan de flesta är tjänstemän på mellannivå (ingår i ”övriga tjänstemän” i tabellen).

Professionernas storlek

Tabell 2 visar hur många som är anställda inom de klassiska professionerna.

*Tabell 2. Anställda i klassiska professioner
inkl. ekonomer 2022. 1000-tal*

	Antal	SSYK-koder
Präster	3	2671
Jurister	26	251
Läkare	45	221
Psykologer	10	224
Universitetslärare	17	2311–2313
Arkitekter och lantmätare	13	216
Tandläkare	7	336
Civilingenjörer	110	214
Naturvetenskapliga yrken	14	211–213
Veterinärer	3	225
Revisorer	14	241
Övriga ekonomer	42	242–248
Summa	304	
<i>Chefer</i>	<i>318</i>	<i>112–179</i>

Källa: SCB, Yrkesregistrets databas.

Läkare, psykologer och universitetslärare är i huvudsak anställda i offentlig sektor, civilingenjörer i privat sektor. Noterbart är att de klassiska professionerna totalt omfattar färre personer än antalet chefer (varav en del återfinns inom professionerna).

Välfärdens professioner

Tabell 3 visar hur många som 2022 var anställda inom de viktigaste välfärdsprofessionerna.

*Tabell 3. Välfärdsprofessioner, antal anställda (1000-tal)
och andel kvinnor (%)*

<i>Yrke</i>	<i>Antal</i>	<i>Andel kvinnor</i>
Sjuksköterskor	109	88
Gymnasielärare	30	59
Grundskollärare	115	74
Fritidspedagoger	17	69
Förskollärare	65	96
Lärare i yrkesämnen	11	45
Speciallärare och specialpedagoger	13	90
Rektorer	12	72
Bibliotekarier och arkivarier	8	77
Socialsekreterare	25	86
Kuratorer	11	87
Biståndsbedömare m.fl.	6	91
Övriga yrken inom socialt arbete	8	70

Källa: SCB, Yrkesregistrets databas. Antalet baseras på beräknade heltidsekvivalenter.

Räknar vi med ytterligare några välfärdsprofessioner med färre anställda blir det samlade antalet inom denna kategori cirka en halv miljon. De professionella yrkesgrupperna är således ganska omfattande. De är starkt kvinnodominerade, i synnerhet välfärdsprofessionerna.

De olika professionsgrupperna har påfallande olika social karaktär; de nya välfärdsprofessionerna skiljer sig därvidlag tydligt från de klassiska professionerna. Mycket tyder på att dessa sociala skillnader består över generationerna, det vill säga att de nya professionerna och de klassiska inte kommer att närma sig varandra eftersom familjebildningen alltmer präglas av ökad likhet mellan parterna i socialt, utbildningsmässigt och yrkesmässigt hänseende (se kap. 2 och 3 i Brante m.fl. 2015).

Kall, lönearbete, profession

I många fall föregicks bildandet av fackliga organisationer för de professionella yrkesgrupperna av professionsorganisationer. Läkarsällskap fanns innan läkarfacket bildades. Vetenskapliga samfund och akademier fanns långt innan professorer och universitetslärare bildade fackförbund. I professionsorganisationer låg tyngdpunkten på verksamhetens innehåll, nya vetenskapliga rön samt etiska diskussioner om hur man skulle förhålla sig till patienter, klienter och medborgare.

Detsamma gällde välfärdsprofessionerna. Det tog ett bra tag innan sjuksköterskornas yrkesorganisation betraktades som en facklig organisation. Under 1960- och 1970-talen växte en facklig hållning och medvetenhet sig stark i dessa yrkesgrupper. De formulerade det som en strävan att omdefiniera till exempel sjuksköterskeyrket från ett ”kall” till ett yrke vars utövare skulle kämpa för bättre arbetsvillkor, arbetstider och lön. Arbetsgivarna skulle inte längre kunna hänvisa till sjuksköterskornas ansvar för och identifikation med sina patienter för att slippa gå med på bättre arbetsvillkor och högre löner.

Sjuksköterskefacket har varit förhållandevis framgångsrikt när det gäller att å ena sidan avgränsa sig mot undersköterskorna (genom att markera vilka arbetsuppgifter som är ”våra” och vilka som

är "deras") och å andra sidan hantera det komplexa förhållandet till läkarkåren genom att definiera vad som är sjuksköterskornas specifika kompetensområde, ett område där de kan vara sido- och inte underordnade läkarna. Det kom efter hand att definieras som just "vård". Följdriktigt blev vårdvetenskap så småningom kärnämnet i utbildningen av sjuksköterskor.

Löntagaridentitet – professionsidentitet

För den som har 42 sekunder på sig att montera ett metallstycke på det objekt som rör sig framåt på bandet ligger det nära till hands att utveckla den idealtypiska formen av lönearbetsförhållning till arbetet, det som Marx kallade "likgiltigheten för arbetets konkreta innehåll".

Arbetssituationen för många av de professionella grupperna i vård, skola och omsorg är en helt annan. Arbetet sker i relation till konkreta, kroppsliga individer. Av sådana skäl var det omöjligt för de fackliga organisationer som sjuksköterskor och lärare utvecklade att organisera sig på grundval av denna principiella lönearbetsförhållning.

En professionell hållning med krav på respekt för yrkesgruppens kunnande och kunskapsbas, dess krav på att själv få styra och lägga upp sitt arbete, är ett centralt inslag i välfärdsprofessionernas fackliga identitet. Detta accentueras när arbetsgivarna driver fram en skarpare ekonomisk och administrativ styrning och kräver större underordning med hårdare krav på arbetstider och arbetsvillkor.

Akademikerna och examensprincipen

De svenska akademikerförbunden har organiserat sig som examensförbund. Läkarna för sig, juristerna för sig, ämneslärarna för sig. Både jurister och ekonomer är medlemmar i Akavia. De kan arbeta i högst olika sektorer, företag och organisationer; det

är deras respektive akademiska examina som kvalificerar dem för medlemskap i Akavia.

De flesta förbunden inom Saco har fokus på yrket och den examen som villkorar inträdet i de yrkesnischer där medlemmarna arbetar. Betoningen på det kunnande och den expertis som utbildningen ger gör att exempelvis en statligt fastställd licensiering drar en gräns mot andra som skulle vilja ta denna typ av arbete. Det skapar ett examensbaserat yrkesmonopol. Endast behöriga och godkända läkare kan skriva ut mediciner, behandla patienter på sjukhus etc.

Att bevaka inträdet i yrket och upprätthålla en gräns mot icke behöriga är en central uppgift för läkarnas organisationer, en uppgift som också understöds av Socialstyrelsen och de aktuella arbetsgivarna. Denna gränskontroll är central för akademikernas fackförbund.

Uno Westerlund på TCO:s sekretariat såg i en text 1986 det som ett problem, en professionsfälla, att professioner eftersträvar yrkesmonopol, att de vill reservera vissa jobb för sin egen grupp (Westerlund 1986). Den ambitionen kan skapa onödiga skrankor på arbetsmarknaden och den förhindrar en önskvärd rörlighet. Denna syn ligger i linje med den fackliga strategi som bärs fram av de stora och breda sektors- och branschfackföreningarna i TCO och med den socialdemokratiska synen på hur arbetsmarknaden bör fungera. Det kan förklara socialdemokratins skepsis inför de professionella yrkesgruppernas krav på autonomi och kontroll över sina arbetsområden. Det har varit särskilt uttalat i förhållande till de nya professionella grupperna, de som har kortare utbildning och är mer underordnade och tydligare politiskt styrda, såsom lärare, sjuksköterskor och socialarbetare.

Tjänstemän, akademiker – och professionerna

Tjänstemännens fackliga organisationer har sin tyngdpunkt i breda "industriförbund". De tjänstemän som är anställda i staten, de som arbetar i kommuner och landsting, de som arbetar inom industrin och i handeln finns i stora, breda förbund.

I TCO finns ett fackförbund som organiserar vårdanställda. Vårdförbundet domineras av sjuksköterskorna, men det rymmer även andra yrkesgrupper, exempelvis biomedicinska analytiker. Merparten av sjuksköterskorna finns på olika håll i den offentligt organiserade vårdens sjukhus och vårdcentraler, men också i privata vårdbolag och inom den kommunala äldreomsorgen. Dess medlemmar hör hemma en i välfärdsprofession. Det ger Vårdförbundet en delvis annan karaktär än de stora branschförbunden inom TCO, de som organiserar industrins, kommunernas och statens tjänsteman. För de välfärdsprofessionellas fack spelar yrket, yrkesutbildningen och yrkesetiken en central roll.

I Lärarförbundet (inom TCO) rymdes förskollärare, lärare i övningsämnen som gymnastik och bild samt grundskollärare anställda i såväl kommuner som privata skolor. Gränsen mot Lärarnas Riksförbund (i Saco) var otydlig; LR utgick från läroverkens lärare (med traditionell akademisk examen) och organiserade främst gymnasielärare men också många högstadielärare. Nu har de två lärarfacken gått samman i förbundet Sveriges Lärare, som ingår i Saco. Därmed har examensprincipen slagit igenom även i den stora och differentierade lärargruppen, och det samlade lärarfacket blir Sacos största förbund.

En egenhet hos många professionsförbund inom TCO och Saco är att de samlar både vanliga yrkesutövare (lärare, socialsekreterare, sjuksköterskor, universitetslektorer med flera) och deras chefer (enhetschefer, avdelnings- och klinikchefer, studierektorer, prefekter med flera). I LO-förbunden, däremot, ingår inte förmän och arbetsledare (för att inte tala om högre chefer). Att ett

arbetsledande skikt ingår i – och ibland har ledande roller inom – professionernas fackliga organisationer gör motståndet mot exempelvis nya styr- och budgetsystem mera delikat.

Välfärdsprofessionerna i det sociala och politiska kraftfältet

Minst en halv miljon löntagare, till stor del kvinnor, befolkar välfärdsprofessionerna i dagens Sverige. Två saker skiljer dem från andra tjänstemannagrupper: För det första arbetar de i hög grad inom relationsyrken. De möter enskilda människor i sin dagliga gärning, inte bara i marknadstransaktionens form, som kunder, utan främst som elever, patienter och klienter. För det andra har de ett samhälleligt uppdrag som går långt utöver lönsamhetens logik: de undervisar, hjälper, vårdar, botar, upplyser, bistår, stöttar och tar hand om människor. Hälsa, omsorg, kunskap, kultur, utbildning är de samhällseliga mål de är satta att tjäna. De lever varken för eller av att öka privata företags lönsamhet och effektivitet.

Professionalism under tryck – nya styrformer och budgetsystem inom vård och omsorg

De samhällseliga mål och de konkreta arbetsinsatser som välfärdsprofessionerna har till uppgift att verkställa har under senare decennier i allt högre utsträckning kommit att styras och påverkas av statens, kommunernas och regionernas ambition att minska verksamhetens kostnader och söka leda och reglera deras arbeten genom att tillämpa nya typer av ekonomisk styrning och en detaljreglering av arbetets organisation och utförande.

Det har satt stora grupper inom välfärdsprofessionerna under ett starkt tryck. Ett fokus på ekonomiska effektivitetsmått går ofta tvärs emot professionernas uppfattning om vad som är ansvarsfullt

eller etiskt försvarligt. Sjuksköterskor och läkare inom den offentliga vården har sedan 1980-talet konfronterats med den offentliga sektorns strävan att hålla nere kostnaderna och på samma gång styra och kontrollera personalens arbete.

Målet med denna styrning var att, som ekonomerna sade, ”få mera verksamhet för pengarna”. Det ledde till krav på ökad och mer detaljerad dokumentation. Förvaltnings- och kontrollmaskineriet byggdes ut. Chefstätteten ökade och allt fler ekonomer (i huvudsak företagsekonomer) anställdes i den offentliga sektorns apparater. Liknade åtgärder vidtogs på flera nivåer inom andra offentliga organisationer. (Se Molander 2017 för en kritisk genomgång av hur *new public managements* styrsystem format professionella grupper arbetsvillkor på en rad områden inom den offentliga sektorn i Sverige.)

I vården blev både de olika enheterna och deras chefer belönade om de höll sig inom budgetens ram och prioriterade de vårdinsatser som ”lönade sig” mest. Detta incitaments- och belönings-tänkande kom att prägla det konkreta arbetet inom vården. På sikt kom de professionella gruppernas arbete att inte bara att infogas i utan också underordnas budgetdisciplinens herravälde.

Sjukvården har blivit det tydligaste exemplet på hur det knippe av styrnings- och kontrolltekniker som ingår i *new public managements* arsenal har påverkat verksamheten och dess personal. DN-journalisten Maciej Zarembas artiklar i ämnet 2012–2013 fick stor uppmärksamhet (de finns samlade i hans bok *Patientens pris*, som utkom 2013).

Användningen av skarpare budgettekniker och metoden att belöna enheter – och deras ledningar – är inte begränsad till sjukvården. De gäller allt större delar av den offentliga verksamheten, inte minst centrala välfärdstatliga områden som vård, skola, omsorg och högre utbildning. Successivt förskjuts ledningarnas och kontrollmaskineriets uppgifter från verksamhetens sakliga

innehåll till kostnader, produktivitet och effektivitet. Ekonomiska kalkyler och budgetmål har på många håll övergått från ramvillkor till mål.

Professionalism och striden om välfärd som värde

Välfärdsprofessionernas föreställningar om vad som är meningen och syftet med deras arbete har utmanats och ifrågasatts av denna utveckling. Motståndet mot de besparingar som lett till högre arbetstakt och mera stress för exempelvis sjuksköterskor och läkare kan naturligtvis kanaliseras genom traditionella fackliga krav. Det sker också i hög grad. Men dessa grupper bär som professioner på en självförståelse om att det är de som bäst kan avgöra hur arbetet i vården ska bedrivas och vilka insatser som ska prioriteras. Professionernas krav och argument laddas med en moralisk tyngd som bottnar i den professionella identitetens betoning av etik, kunskap och beprövad erfarenhet.

På senare tid kompliceras bilden av att personalbristen inom skolan och vården gjort det möjligt för lärare, vårdpersonal och socionomer att använda sig av den individuella löneförhandlingen för att få upp sin lön. Det leder till snabba jobbyten och hög personalomsättning inom områden där kontinuitet och stabilitet i relationerna mellan personal och elever/klienter/patienter ses som viktiga för professionell kvalitet.

Somliga lämnar sina arbetsplatser på sjukhusen för att få bättre arbetstider, arbetsvillkor och lön på annat håll. Men andra lämnar sjukhusen för att de menar att de inte längre kan utföra sitt arbete i enlighet med sin professions normer.

Arbetsgivare kunde tidigare utnyttja sjuksköterskeyrkets karaktär av "kall" för att hålla tillbaka löneanspråken. Nu kan sjuksköterskor använda sig av idén om "patienten i centrum" – som är grundad i en professionshållning – som ett moraliskt argument mot nedskärningar, ökad dokumentationstyngd och

detaljkontroll från arbetsledningens sida. Om strejk och hot om uppsägningar tidigare satte svartepetter i personalens händer blir det nu arbetsledningen och arbetsgivaren som få ta på sig skulden och ansvaret.

Professionerna i det sociala och politiska kraftfältet

Välfärdsprofessionernas samhälleliga position bestäms av å ena sidan deras plats i arbetsorganisationernas hierarki, å andra sidan den maktresurs som utövarnas expertkunskap utgör. Denna maktresurs har sin bas i deras utbildning, där de tillägnat sig systematisk kunskap som i åtskilliga fall är vetenskapligt baserad. Detta gäller för såväl de klassiska och traditionella professionerna som, om än i lägre grad, de nya professionerna, välfärdsprofessionerna.

En del av mellanskikten, främst de som har lång utbildning och starka positioner på arbetsmarknaden, gynnas av ekonomins och samhällets omdaning. Det gäller bland annat klassiska professioner som (civil)ingenjörer, jurister och ekonomer. Dessa gruppers sociala bakgrund och familjesituation leder till att de har sociala, ekonomiska och maktmässiga resurser och positioner som gör att de i sin majoritet står nära kapitalmakten. Många inom dessa yrkesgrupper – cheffsskiktet och inte minst ekonomerna – är bärare av de nyliberala styrteknikerna, och deras ställning stärks av att de innehar de allt fler chefspositionerna inom både privat sektor och offentlig förvaltning. Här finner vi den svenska motsvarigheten till det skikt som Erik Olin Wright talar om som *the professional-managerial class* (Wright 1997, 2015).

Läget för de nyare professionella grupperna, särskilt de som är i välfärdsstatens tjänst, är annorlunda. De stora yrkesgrupperna är här dels lärare (inom förskolan, grundskolan och gymnasiet),

dels vårdyrken som sjuksköterskor. Hit kan vi också räkna socio-
nomer och andra grupper på det sociala arbetets fält. Inom dessa
yrken har man alltmer betonat att yrkesutövningen ska följa pro-
fessionella normer med nyckelord som kvalitet, kunskap, beprö-
vad erfarenhet, etiska regler med mera. När professionerna pressas
av krav på ekonomisk effektivitet har man därifrån allt oftare lyft
fram yrkets professionella identitet och ansvar som argument mot
arbetsgivarnas krav på besparingar, kontroll och underordning.
Man framhäver allt oftare och tydligare sin roll som Samhällets,
Välfärdens, Omsorgens, Kunskapens, Rättens, Vetenskapens och
den beprövade erfarenhetens väktare.

Litteratur

- Brante, Thomas m.fl. (2015), *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber
- Etzioni, Amitai (red.) (1969), *The semi-professions and their organization. Teachers, nurses, social workers*. New York: Free Press
- Molander, Per (2017), *Dags för omprövning. En ESO-rapport om styrning av offentlig verksamhet*. Stockholm: Finansdepartementet, Regeringskansliet
- Parsons, Talcott (1939), "The professions and social structure". *Social Forces*, vol. 17, nr 4, s. 457–467
- Westerlund, Uno (1986), "Professionalisering och polarisering". I Broady, Donald (red.), *Professionaliseringsfällan. Vuxenutbildning, arbetsdelning, yrkeskunnande*. Stockholm: Carlssons
- Witz, Anne (1992), *Professions and patriarchy*. London: Routledge
- Wright, Erik Olin (1997), *Class counts. Comparative studies in class analysis*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wright, Erik Olin (2015), *Understanding class*. London: Verso
- Zaremba, Maciej (2013), *Patientens pris. Ett reportage om den svenska sjukvården och marknaden*. Stockholm: Weyler

Bilaga. Professioner i hälso- och sjukvården. Antal sysselsatta 2021

Yrke	Antal	Andel kvinnor (%)
<i>Klassiska professioner</i>		
Apotekare	5 469	73
Läkare	49 697	51
Psykolog	11 449	71
Tandläkare	9 086	59
<i>Nyare professioner</i>		
Arbetsterapeut	12 551	92
Barnmorska	8 861	100
Biomedicinska analytiker	10 205	87
Fysioterapeut	17 527	75
Receptarie	5 617	93
Röntgensjuksköterska	2 817	78
Sjuksköterska	131 403	88

Källa: Socialstyrelsens statistikdatabas 2024-04-23. Hälso- och sjukvårdspers, Riket, Offentlig och privat regi, Alla sysselsatta, Alla näringsgrenar, 2021w

KAPITEL IO

Lokalsamhällets maktordning – om Sven Delblancs roman *Aminne*

Ett av den klassiska sociologins bärande teman är dess analyser av ”den stora omvandlingen”, det vill säga hur vi ska förklara övergången från ett jordbrukssamhälle till ett samhälle som domineras av industri och service. Den frågan och det historisk-sociologiska problemet kan teoretiskt förankras på olika sätt. De kan begreppsliggöras som frågan om övergången från feodalism till kapitalism, från fåtalsvälde till demokrati, eller ännu mer generellt, från traditionella till moderna samhällsformer.

Denna samhällsomvandling, dess orsaker, former och konsekvenser, har förstås också inbegripit Sverige och varit föremål för mycken svensk forskning, både historisk och samhällsvetenskaplig. Den är också ett centralt tema i svensk skönlitteratur; särskilt tydligt var det under 1930- och 1970-talen.

Ursprungligen publicerad 2016 som ”Sven Delblanc. Lokalsamhällets maktordning” i Edling, Christofer & Rydgren, Jens (red.), *Sociologi genom litteratur skönlitteraturens möjligheter och samhällsvetenskapens begränsningar*. Lund: Arkiv förlag, s. 93–103

1930- och 1970-talens författargenerationer

I den författargeneration som trädde fram på 1930-talet finner vi inte bara Moa Martinson utan också Harry Martinson, Eyvind Johnson, Vilhelm Moberg, Ivar Lo-Johansson och Jan Fridegård. Dessa författare skildrar den omformning av landsbygden och småorterna som skedde under trycket av industrialisering, stadstillväxt och, mer grundläggande, den samhällsliga moderniseringen i dess olika former. Det skeendet ackompanjerades av den moderna statens framväxt; den politiska makten demokratiserades. Nya samhällsklasser, inte minst arbetarklassen och andra folkliga klasser, trädde fram och organiserade sig. 1930-talsförfattarna skildrar hur nya former för socialt liv växte fram. Det kom till uttryck i nya typer av samhällen (stationssamhällen, industristäder med mera) och i nya folkliga rörelser (från nykterhetsloger till fackliga organisationer). De skildrar också hur den traditionella underordning under godsens, patronernas och prästerskapets herradöme som landsbygdens folkliga skikt levte under, bröts upp.

Under 1970-talet kom en ny och betydelsefull författargeneration att gestalta nya aspekter av den ständigt pågående omvandlingen av landsbygden och småorternas Sverige. De skrev om kvinnoöden i ett stationssamhälle som blev stad (Kerstin Ekman), om vandringen till städerna och fabrikerna (Sture Källberg), om landsbygdsborna som kom till Stockholms Söder (Stig Claesson), om den västmanländska glesbygdens märkliga liv (Lars Gustafsson), om Västerbottens religiöst formade byliv (P.O. Enquist). I sina verk förmår de att med stor skicklighet och inlevelse framställa fascinerande individuella livsöden och familjereaktioner som de skriver in i den tid och det samhälle som de är förankrade i.

Sven Delblanc och *Åminne*

Det vore en utmaning för en sociolog att analysera hur dessa författare förmått skildra 1900-talets genomgripande omvandling av det svenska samhället. I detta kapitel väljer jag ett verk av en författare ur 1970-talsgenerationen som på ett närmast exemplariskt vis litterärt gestaltade landsbygdens och småorternas moderniseringsprocess. Författaren är Sven Delblanc och verket är romanen *Åminne*.¹ Jag använder *Åminne* för att avlocka en intrikat gestaltad roman dess sociologiska undertext och samhälleliga inramning.

Åminne kom 1970 och var den första delen i Hedebysviten, som kom att bestå av fyra romaner. År 1973 kom andra delen, *Stenfågel*. *Vinteride* kom 1974 och sista delen, *Stadporten*, kom 1976.² Under åren 1978–1982 gjordes en tv-serie om Hedebyborna, i tre omgångar.³ De första sex avsnitten, den första säsongen, är en dramatisering av *Åminne*. Delblanc svarade själv för bearbetningen. Tv-serien levandegör ett oåterkalleligt förflutet men ändå bekant Sverige.

Min diskussion baseras på boken. Tv-serien har i mycket folk-lustspelskaraktär. Burleska och parodiska inslag finns som medvetna stilmedel i boken, men framträder än mer i tv-serien.⁴

En sociologisk läsning av *Åminne*

Det finns ett antal skarpsinniga litteraturvetenskapliga analyser av Sven Delblancs författarskap. De lyfter fram hans behandling av existentiella frågor och hur han hanterat sina biografiska erfarenheter, särskilt relationen till fadern.⁵ Hans avancerade berättartekniska grepp och hans medvetna bruk av olika stilmedel underkastas en sakkunnig granskning.⁶

Hos litteraturforskare kan man också hitta en enkel analys av en av huvudberättelserna i *Åminne*, den som titeln åsyftar. Den

handlar om att Hedebyborna varje år anordnar en rensning av den å som flyter genom samhället. På en informell bystämma utses varje år tre män att rensa ån från vass och ävja. De tar sig under tre dagar på en stor flotte från sjön Sillen genom Hedeby ned till samhällets kvarnfors. Under denna långsamma färd hugger de tre männen från flottan ned vassen och rensar bort avlagringarna i strömfåran. Det är då romanen utspelas, 1937, fick rensningen av ån, denna "relikt från bondedemokratins dagar" (s. 147), ett katastrofalt utfall. Det valda rensarlaget mäktade inte med sin uppgift. Två av de tre i besättningen måste bytas ut. Hädanefter var resningen inte längre ett gemensamt åtagande från bybornas sida utan en uppgift som kommunen fick ta hand om. Den hyrde in ett mudderverk som gjorde jobbet både billigt och effektivt.

I analyserna av *Åminne* blir denna förskjutning från den traditionella årensningen till det moderna mudderverket en symbol för moderniseringen av det svenska samhället.

Några olika skikt i romanen *Åminne*

Historien om årensningen och det årliga valet av besättning på flottan är styvt berättad och uppenbart betydelsefull. Den roll som den årliga rensningen spelar i lokalsamhället som mål för drömmar, planer och sociala konflikter organiserar många av bokens sociala teman. För de unga männen i byn är årensningen en manbarhets- och vuxenrit: att bli vald till en av de tre på flottan är ett tecken på samhälleligt erkännande och ett upptagande i de vuxna männens krets.

Åminne skildrar ett myller av individer och familjer. Men boken är inte bara en kollektivroman. Den är mer än så. Genom människornas livsöden och bybornas komplicerade relationer till varandra låter Delblanc själva byn, som den formande kontexten för bybornas liv, framträda som berättelsens verkliga huvudperson.

Jag vill i linje med det föreslå en sociologisk läsning av *Åminne* som en skildring av ett litet svenskt samhälle som en komplex och dynamisk helhet. Jag ska särskilt betona hur Delblanc skildrar ett sörmländskt lokalsamhälles sociala värld. Det är Delblancs skickliga teckning av samhällets sociala skiktning och dess system av makt- och beroendeförhållanden som jag vill lyfta fram ur den litterära textens språkligt intrikata väv. Mitt argument är att *Åminne* med fördel kan läsas som en litterärt utarbetad *community study*, en studie som tar ett samlat grepp om ett mindre samhälles komplexa sociala liv.

C. Wright Mills skriver i sin klassiska bok *Den sociologiska visionen* att sammanflätningen av biografi och historia, av individuella livsöden och det bredare samhällsliga skeendet, är sociologins egentliga kärna, dess löfte och program.⁷ Delblanc fångar i *Åminne* inte bara det lilla samhällets inre liv utan också hur byns och bybornas villkor präglas av att de är inordnade i och underkastade influenser och påverkan från det omgivande storsamhället. Hedebyns och Hedebybornas liv är tydligt inflett i den svenska sociala och politiska kontexten. Det är detta underliggande mönster – byns villkor som formande för bybornas liv – som Delblanc framställer med språklig virtuositet och berättarteknisk skicklighet. Han använder sig av enskilda livsöden och berättarröster för att föra sin berättelse framåt. Dessa rör sig över men samtidigt i en mycket nära relation till byns sociala ordning.

Delblancs språk och tidsmarkörer

Innan jag går in på de innehållsliga och sociologiskt centrala delarna i min läsning av *Åminne* ska jag kort kommentera några karakteristiska stildrag hos Delblanc.

Det första är hans ymniga bruk av ord och uttryck som är djupt försänkta i förgången tid. Han använder sig ofta av ålderdomliga

och dialektala uttryck samtidigt som han låter en adelsman ”parlera trankilt” på försvenskad franska. Delblancs strävan att med ett arkaiserande språk nagla fast sin historia i 1930-talet kan bli ett problem för unga – och än mer framtida – läsare av *Åminne*. Syftet är sannolikt att förflytta läsarna till en specifik tid för att göra dem samtida med berättelsen.

Delblanc använder också andra sätt att markera tiden i sin text. Inte minst finns ett antal explicita referenser till händelser som var högst levande i romanens år 1937, från vad som stod på reklamskyltarna på handelsbodens yttervägg och vilka filmaffischer som satts upp på byns anslagstavla till notisen om att luftskeppet Hindenburg hade störtat (vilket skedde den 6 maj 1937). Kvinnorna drömmer om och sörjer drottning Astrid, maka till den belgiska kungen och ett långlivat veckotidningsobjekt, sedan hon hade förölyckats i augusti 1935.

Andra tidsreferenser ingår mera aktivt i Delblancs berättelse, till exempel hänvisningen till att Socialdemokraterna vann riksdagsvalet (det vill säga 1936) och hade fått makten i kommunen (troligen efter kommunalvalet 1934).⁸ Det senare markerade förändrade maktförhållanden som satte spår i byns sociala liv. Delblanc tar även upp den nyss avlidne LO-ordföranden Edvard Johansson. I bouppteckningen efter honom fanns det en för den tiden och för den personen ofattbart stor aktieförmögenhet, och den lokale handlaren använde det som slagträ när han ville trycka till ett par äldre kalkbruksarbetare. Den typen av tidsmarkörer gör berättelsen trovärdig som en berättelse från just 1937.

Sociologiska teman i *Åminne*

Men det är inte tidsmarkörernas enkla blinkningar som väcker den läsande sociologens analytiska hunger. Det gör i stället Delblancs framställning av de sociala mönster som formar livet i Hedeby,

den sociala ordning som samtidigt är både gåtfull och självklar för byborna – och för läsaren. Jag ska diskutera några teman och avsnitt i *Åminne* utifrån sociologiska begrepp, med vilkas hjälp vi kan få syn på underliggande mönster i Hedebyns sociala värld.

Stigande och fallande klasser

Åminne skildrar ett stort antal personers och familjers öden, några utförligt, andra mera summariskt och antytt. De personer som skildras är inte bara särpräglade individer med egenheter och särdrag, de kan också läsas som representanter eller symboler för olika samhälleliga skikt och klasser. Poängen är, som vi ska se, inte att Delblanc radar upp de klasser han skriver fram i sin bok, adel, präster, borgare, storbönder, småbönder, drängar och pigor, kalkbruksarbetare och till sist trasproletärer.

Mest utarbetad i romanen är den lokala adelsfamiljen som obönhörligt styr mot sin undergång. Boken slutar med att baron Carl Gustaf Urse, herre på Valla, går i ån. Han åker runt i Hedeby i sin svarta De Soto (tidsmarkör igen!), men han är på fallrepet. Äktenskapet är barnlöst, hans högadliga hustru alkoholiserad. Gården bär sig inte och det kalkbruk som är knutet till godset håller på att konkurreras ut. Baron Urse kan inte hantera den nya tidens utmaningar. Han försöker, i strid med sin uppfostran och sitt habitus, att vara folklig och gemen. Han har till och med anlagt en brand i sitt eget slott för att få ut försäkringspengar. Han försöker sälja ut arvegodset och planerar ännu en brand, denna gång i kalkbruket. Han är i klorna på den lokala handlaren, som dyrt ger honom de lån som sparbanken förvägrar honom. Det gamla, och med den adeln, är på väg ut.

Till de uppåttigande hör den framgångsrike storbonden Lille-Lars. Bondeförbundare, javisst är han det, men han är också med i styrelsen för andelsmejeriet och även i andra bolag. Han håller utkik efter alla möjligheter att utvidga sina arealer. Han håller sig

ajour med växtförädlingens framsteg och odlar de nya vetesorter som tas fram av svenska växtgenetiker. Hans goda självförtroende är förankrat i hans framgångsrika jordbruk. Det är så gott att han inte ängsligt måste vakta på sitt bondska bordsskick när han väljer att sätta sig vid det lokala borgerskapets bord på Trosa stadshotell.

Till de uppåttigande hör också Skomakar-Ludde, den lokala socialdemokratins företrädare. Han har tagit över ordförandeklubbans i kommunfullmäktige och kan se fram mot att så småningom bli nominerad till en säker plats på listan i valet till andra kammaren. I bokens epilög har han redan kommit in i riksdagen.

Det finns en grupp som i stunden har en någorlunda säker position, vars bana inte är stigande men heller inte fallande, nämligen en del av de specialiserade yrkesgrupperna: mjölnaren, handlaren, stinsen. De ingår i den lantliga småborgerlighet som efter hand mötte samma öde som först drabbade småbrukarna och sedan de egentliga bönderna.

Till de fallande skikten hör de skuldsatta småbrukarna, vilkas barn får söka sig positioner som drängar och pigor, om de är kvar i byn, eller flytta till den näraliggande staden (Södertälje) i sitt sökande efter en framtid. Här antyds också möjligheten för de unga männen att gå till sjöss eller att ta värvning för att komma bort från byn. Att bli hembiträde i Stockholm (med risk att hamna på gatan) var en utväg för unga kvinnor.

1930-talet var det årtionde då flyttströmmarna vände i Sverige. Sedan 1930 har invandringen överstigit utvandringen. I början var det fråga om återinvandring, av den typ som familjen Weber i Hedeby representerade. Det är Delblancs egen familj, lätt maskerad, som får bära upp den rollen.

Till de fallande hör också de redan fallna, det lokala trasproletariatet, i *Äminne* kallat "avskummet", som ständigt dricker pilsner och som trots tillfälliga påhugg i slåttern och skörden undviker stadigt arbete.

Position och politik

I Hedeby är social position och politisk inställning sammanlänkade på ett självklart och genomskinligt vis. Provinsialläkaren och baronen är förstås högermän, bönderna och de bättre ställda småbrukarna bondeförbundare, medan kalkbruksarbetarna, backstugusittarna och lantarbetarna är socialdemokrater. Här och där – som hos Signe Svensson, gift med en arbetsovillig, småsupande historieberättare – finns en hemlig dröm om jämlikhet och de röda fanornas gemenskap. Det är spår av de radikala luffare som under krisåren i början av 1930-talet genomkorsade bygden på sina vandringar.⁹ Den lokala handlaren – och ockraren – sympatiserar med nazisterna och detsamma antyds för stinsens del.

De familjer som hos Delblanc får representera de olika klasserna är knutna till varandra i en tät väv av över- och underordning, av ekonomiskt beroende och av traditionella lojalitetsband. Klassmönstret i Hedeby framställs som dynamiskt, inte bara på sikt utan också i ögonblicket.

Makt- och beroendeförhållanden

Klasserna och klassrelationerna sätter också ramen för det komplexa mönster av makt- och beroendeförhållanden som präglar Hedebybornas liv. Här finns knapphetens och fattigdomens beroende. De flesta handlar på kredit hos handlaren. När denne hånar tre äldre kalkbruksarbetare genom att peka på den nyss avlidne LO-ordförandens ekonomiska oegentligheter (var han männe köpt av sina motparter bland arbetsgivarna?) sitter de och tar emot handlarens hånfullheter, blickar tigande ned i golvet, snärjda som de är av kreditens underordnande logik.

Makt- och beroendeförhållandena i Hedeby tar sig också andra former. Den traditionsbestämda underordning, beundran och vördnad som åtföljt adelns och godsägarens maktställning lever kvar ännu år 1937. Baron Urse upptar många tankar och sinnen.

Även om byborna utgår från att han är en mordbrännare accepterar de att lagen inte kunnat ingripa mot honom. Den traditions-givna respekten och underordningen lever vidare också i kroppslig form – ryggen kröks och rösten förändras när man möter baronen. Och det är kanske början till undergången som Delblanc framställer när baron Urse blir gemen och köper sig till platsen som förste man på flottan genom att bjuda hela bystämman på en stor middag på stadshotellet i Trosa – och sedan inte kan genomföra uppdraget utan blir fräntagen det av myndiga bybor.

Aminne har tydliga exempel på hur den patriarkala könsordningen fungerar. Där finns föraktet för horor, ogifta mödrar och deras oäkta barn. Handlaren upplåter en bostad till kalkbruksarbetaren Nikodemus Johansson och hans hustru Agda. Motprestationen är att Agda får tjäna som handlarens frilla. Hon stiger in genom tapetdörren till handlarens rum när denne bankar i väggen. Agdas anseende i byn blir förstås lidande. I än högre grad får Nikodemus lida för detta; han förlorar sitt samhälleliga anseende. Nikodemus undviker ständigt andras blickar och drar sig undan all kontakt och allt umgänge; han blir en person som ingen räknar med.

Skildringen av hur Nikodemus socialt återupprättas och ges ett erkännande i byn när han tillfrågas om att ta på sig den lägsta uppgiften i samband med årensningen, den att tjära flottan, är mycket dramatisk. Här skildrar Delblanc något så ovanligt som en avmarginalisering, början till acceptansen av en outsider, något som inte kunnat skildras bättre eller mer precist ens av Norbert Elias. Det är Elias grundläggande och kraftfulla teori om den maktordning som gäller i förhållandet mellan etablerade och outsiders som jag har anlagt på passagen om Nikodemus.¹⁰

Delblanc beskriver mästerligt hur den sociala maktordningen i Hedeby kommer till uttryck i den sexuella attraktionens mekanismer. Den unga flickan Märta Svensson är sjutton år, beundrad och

åtrådd av den nittonårige drängen Erik Gustafsson. Hennes önskan är att komma bort från byn, från sin fattiga familj, sin trötta och uppgivna mor, sin försupne och våldsbenägne far – hon vill till staden. Men hon lockas och attraheras av baron Urse. Det har inte bara eller ens i första hand att göra med hans höga position, hans sociala erfarenhet och mogna ålder (44 år). Hennes längtan efter Urse är inte bara en kalkylerande trängtan efter att klättra på samhällsstegen, ingen enkel nyttokalkyl i könets bytesvärde. På några korta sidor beskriver Delblanc, på ett sätt som samhällsforskare har svårt att göra lika skickligt och trovärdigt, hur själva den sexuella attraktion som baron Urse uppväcker i Märtas känslövärld betingas, genereras och formas av den sociala och könsliga underordningens former i Hedeby's värld.

Berättarens distans

I *Åminne* finns det två berättarröster. Den ena är Axel Weber, både som liten pojke 1937 och som författare på återbesök i Hedeby's värld. Denne Axel är en föga förklädd Delblanc.¹¹ Den fruktade och våldsamme fader som Delblanc gör upp med i ett antal arbeten finns bara i marginalen av *Åminne*; en gång hör man kvinno-skrik från Mölna, den gård som ägdes av Axel Webers far.

Den berättare som regerar i boken är Mon Cousin, Carl-Sebastian Urse, halvkusin till den baron Urse som är herre på Valla. Han beskriver sig som bastard, född i sin fars sidoförbindelse, men senare upptagen i riddarhuset via adoption. Hans utanförskap förstärks av hans homosexualitet; han har smak för unga matroser och kammarsekreterare. Mon Cousin har haft förbindelser till hovet men är nu förvisad därifrån, på grund av opassande sexuell framfusighet.

Både Axel Weber och Mon Cousin är sociala outsiders i Hedeby, i den värld som skildras. Axel är barn till ”svenskamerikansen”, som inte är infödd i byn utan kommer utifrån. Även i sin

senare gestalt som författare är han i social mening främmande i byn. Mon Cousin är en samhällelig outsider i dubbel mening: som bastard inom det härskande skiktet och på grund av sin sexuella läggning. Denna dubbelhet – att vara en del av men ändå stå utanför – är en fin parallell till sociologens och sociologins roll. Den finner vi både hos den deltagande observatören i rollen som fältundersökare och mera generellt i rollen som distanserad och nyktert objektiv analytiker av det samhälleliga skeendets insida.

Delblancs val av författarperspektiv och författarroll är således kongruent med vad som förväntas av en sociolog. Det är också detta perspektiv som gör det möjligt för författaren till *Åminne* att framställa de underliggande sociala maktordningar som styr livet i Hedeby – förhållandet mellan de stigande och fallande skikten och de intrikata makt- och beroendeförhållanden som strukturerar, formar och begränsar människors liv i Hedeby.

Noter

1. Delblanc, Sven (1970). *Åminne. En berättelse från Sörmland*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
2. Jag hänvisar till Michael Robinsons korta monografi om *Åminne* (Robinson, Michael [1981]. *Sven Delblanc. Åminne*. Hull: University of Hull) och till avsnittet om Hedebysviten i Ahlbom, Lars (1996). *Sven Delblanc*. Stockholm: Natur & Kultur. En annan bra introduktion till böckerna om Hedeby är Mjöberg, Jöran (1977). "Sven Delblancs Hedebyserie" i *Nordisk Tidskrift*, vol. 35, nr 2.
3. Håkan Ersgård var seriens regissör. Han beskriver seriens tillkomst i Ersgård (2010). *Hedebyborna. En berättelse om en TV-serie*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg.
4. I ett avseende är tv-versionen att föredra: i boken är de långa tirader som Delblanc lägger i berättarens, Mon Cousins, mun ganska prövande men i Ingvar Kjellsons lysande tolkning binder de fint samman berättelsens olika delar.
5. Jag har inte tagit upp den existentiella sidan av Delblancs arbete, och inte heller hans fina skildringar av den traditionstyngda bondekultur som bärs upp av särskilt de äldre i Hedeby, en kultur som utmanas av den nya tidens strömningar.
6. Se till exempel de litteraturvetenskapliga avhandlingar som skrivits om Delblancs författarskap: Agrell, Beata (1982). *Frihet och fakticitet. Om oordning, ordning, lydnad och frihet i Sven Delblancs roman Prästkappan*. Göteborg: Bokförlaget Korpen; Ahlbom, Lars (1989). *Frihetens tragedi. Livssyn, estetik och hjälteroller i Sven Delblancs författarskap*. Stockholm: Albert Bonniers förlag; Forslid, Torbjörn (2000). *Fadern, sonen och berättaren. Minne och narrativitet hos Sven Delblanc*. Nora: Nya Doxa.
7. Mills, C. Wright (2002). *Den sociologiska visionen*. Lund: Arkiv förlag.
8. I boken framgår att Socialdemokraterna övertog makten i det kommunalvalet 1934. Jag har funnit valresultatet för Vagnhärad (förebilden till Hedeby) för år 1938. Då fick Socialdemokraterna åter majoritet i kommunfullmäktige, med 12 mandat av 20.
9. Här associerar man lätt till Ahlin, Lars (1943). *Täbb med manifestet. Historien om hur Täbbs livsstil växte fram*. Stockholm: Tiden.

10. Elias, Norbert (2010 [1965]). *Etablerade och outsiders*. Lund: Arkiv förlag.
11. En analys av Delblancs användning av "Axel" i 1960-talets romaner är Adolfsson, Eva med flera (1970). "Den Axel kring vilken världen rör sig" i *BLM*, nr 6.

EFTERSKRIFT

Sociologi, socialpolitik och välfärdsstat

I denna bok har jag ställt samman ett antal artiklar och bokkapitel. Jag har valt ut sådana som präglas av ett sociologiskt perspektiv på socialpolitikens och välfärdsstatens område och som har en generell karaktär. Däremot har jag utelämnat en rad texter om arbetslöshet och arbetslöshetspolitik, bostadspolitik, pensionssystem och pensionspolitik, den äldre arbetskraften på arbetsmarknaden samt arbetskraftsinvandring och migration.¹ Ett viktigt skäl till att jag utelämnar dem är att många av dem är starkt tidsbundna. De vilar tungt på ett statistiskt material och institutionella beskrivningar som nu är inaktuella. Dessa texter behandlar jag i stället i denna biografiska och bibliografiska efterskrift, där jag redogör för den forskning som jag bedrivit om välfärdsstaten och dess social- och arbetsmarknadspolitik.

Tidiga lärdomar

Vad den tidens socialpolitik var, och vad den åstadkommit, funderade jag på redan i början av 1960-talet. På grundutbildningen i sociologi mötte jag under den första terminen två läroböcker som ledde tankarna i socialpolitisk riktning. Den ena var *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning* (Carlsson & Dahlström (red.) 1961). Den sammanfattade kunskapsläget inom en rad samhällsliga områden, inte minst om befolkningens levnadsvillkor och de sociala problemen i det svenska samhället. Den andra var en amerikansk lärobok som visade på sociologins inriktning på de sociala problem och samhällsområden som de amerikanska statsvetarna och ekonomerna inte redan tagit hand om – exempelvis familjebildning, minoriteter, brottslighet och invandring (Lundberg, Larsen & Schrag 1958).

Vårterminen 1964 läste jag grundkursen i nationalekonomi. Där ingick Åke Elmérs bok om den svenska socialpolitiken (Elmér 1963). Den redogjorde systematiskt för de olika socialförsäkringarna och andra trygghetssystem, hur de fungerade och hur de var uppbyggda.

I en av mina första publicerade texter (Olofsson 1966) ställde jag frågan om förhållandet mellan socialpolitik och socialistisk politik, i praktiken om förhållandet mellan socialdemokratin och socialpolitiken.

Intervjuare i Walter Korpi projekt om vilda strejker 1966

I mitten av 1960-talet genomförde Walter Korpi ett stort forskningsprojekt om vilda strejker i Sverige (Korpi 1968, 1970). Verkstadsindustrin stod i centrum för undersökningen, och datainsamlingen rattades av projektets fältchef, den unge sociologen

Sune Sunesson. Hösten 1966 intervjuade jag för projektets räkning fackrepresentanter och företagsledningar vid ett antal verkstäder i södra Sverige.² Det var en viktig erfarenhet. Intresset för industri- och arbetssociologi har jag sedan dess hållit vid liv. Lönarbetet, arbetsvillkoren och arbetarkollektivet³ följde med mig in i forskningen kring arbetarrörelsen och därifrån till den arbetsmarknadsnära socialpolitiken.

Levnadsnivåundersökningen – ett halvår i Inrikesdepartementets tjänst

Våren 1967 arbetade jag som ”expert” inom Låginkomstutredningens kansli. Min uppgift var att förbereda en större undersökning av levnadsförhållandena i Sverige. Chef för utredningen var den tidigare LO-ekonomen Per Holmberg. Utredningens ordförande var Rudolf Meidner, som också satt i samma lokaler som utredningens kansli.

Samma vår gjorde kansliet en resa till England där vi mötte flera av de socialpolitiska forskare som arbetade med levnadsförhållanden och fattigdom. Där träffade jag bland andra Richard Titmuss, som jag då kände till via ett par av hans böcker.⁴

Ett decennium med arbetarrörelsen och socialdemokratin

Från 1968 och under hela 1970-talet ägnade jag min tid åt att beskriva och analysera den svenska arbetarrörelsen, men också den europeiska socialdemokratin mer generellt. Det ledde fram till min avhandling (Olofsson 1979) och ett antal artiklar (Olofsson 1988a, 1995a och 2020a). I socialdemokratins omdaning av det svenska samhället var socialpolitiken ett viktigt instrument. Det var i detta

perspektiv som social- och arbetsmarknadspolitikerna fanns i min tankevärld och i mina texter under det decenniet.

Det undgick ingen hur central socialpolitiken och därmed socialministerposten var i de socialdemokratiska regeringarna. Posten innehades från 1930-talet och fram till mitten av 1980-talet av politiker med en stark ställning i partiet och i regeringen (Gustav Möller, Gunnar Sträng, Torsten Nilson, Sven Aspling, Sten Andersson, Gertrud Sigurdsen med flera).

Socialpolitik och välfärdsstat – två forskningsprojekt under 1980-talet

Jag fick 1973 en tjänst som adjunkt (och blev senare lektor) i sociologi vid Köpenhamns universitet. Under de första åren i Köpenhamn arbetade jag med min avhandling och med artiklar som anknöt till dess tematik.

I början av 1980-talet kom jag att forska om socialpolitiken och välfärdsstaten inom två olika projekt. Det ena bedrevs med bas i Köpenhamn och handlade om sambandet och samspelet mellan arbetarrörelsen och välfärdsstaten. Det andra, med bas i Lund, handlade om välfärdspolitikens omfördelande praktiker.

Arbetarrörelse och välfärdsstat i Västeuropa

År 1981 inledde jag ett samarbete med en grupp skarpa och ambitiösa danska sociologer, nyblivna magistrar i sociologi vid Köpenhamns universitet. Det ledde till ett större forskningsprojekt om förhållandet mellan arbetarrörelse och välfärdsstat. Den analysmodell vi utgick från finns i Olofsson m.fl. 1982.

I detta projekt – Projekt Arbejderbevægelse og Velfærdsstat i Vesteuropa (PAVV) – tog vi oss an analysen av socialpolitiska fält som låg i centrum för arbetarklassens levnadsvillkor och för arbetarrörelsens organisationer. Projektet riktade in sig på fyra

områden: arbetsmiljö och arbetarskydd, arbetsmarknadspolitik, arbetslöshetsförsäkring samt pensionssystem. Vår ambition var att analysera förhållandena mellan olika socialdemokratiskt dominerade arbetarrörelser och hur viktiga delar av socialpolitikens var utformade i fyra länder: Sverige, Danmark, Västtyskland och Storbritannien.

Inom PAVV-projektets ram bidrog jag med texter och utkast inom ett par olika fält. Till att börja med, och i form av en fortsättning på mitt arbete med svensk och europeisk arbetarrörelse, med en överblick över olika arbetarrörelsemodeller (Olofsson 1983a). Vidare med rapporten *Lönearbete och socialpolitik* (Olofsson 1983b). Mera substantiellt kom jag att dels på egen hand, dels i samarbete med flera av mina projektkollegor, ägna tid och energi åt arbetsmarknads- och arbetslöshetspolitik (Jensen m.fl. 1987; Olofsson 2020b). År 1994 översatte och bearbetade jag Jörgen Rasmussens rapport från 1985 om det svenska pensionssystemet och publicerade den som en del av en artikel i tidskriften *Arkiv* (Olofsson 1994a).

Hösten 1987 var jag gästforskare vid University of Edinburgh. Jag var knuten till Department of Social Policy och lärde mig mycket av kontakterna med de andra forskarna där. Adrian Sinfield hade skrivit viktiga texter om arbetslöshetens konsekvenser (1981). Flera av de övriga kollegorna hade forskat om arbetslöshet och arbetslöshetspolitik, främst om förhållandena i Storbritannien. Under den terminen skrev jag en större PAVV-rapport om arbetslöshetspolitik (Olofsson 2020c).

Välfärds politikens former – bidrag, avdrag, omfördelning

Adrian Sinfield hade i en viktig uppsats (Sinfield 1978) vidareutvecklat Richard Titmuss' begrepp om de två välfärdssystem som låg vid sidan av statens och kommunernas socialpolitiska uppgifter

(*social welfare*), nämligen förmåner som var knutna till anställning (*occupational welfare*) och som hade formen av skatteavdrag (*fiscal welfare*) (Titmuss 1958, 1974).

Inspirerad av Titmuss' och Sinfields arbeten sökte och fick jag vid mitten av 1980-talet ett projektanslag från Delegationen för social forskning för att undersöka ”avdrag och bidrag som former för offentlig omfördelning” (Olofsson 1985). Det projektet förlades till Sociologiska institutionen i Lund.

Jag hade tidigt i min utbildning fastnat för det kreativa och uppslagsrika i att tänka på lösningar och reformer i termer av ”funktionella alternativ”. Olika lösningar kan ge samma materiella resultat, men skillnader i deras utformning kan få olika sociala konsekvenser. Om en stödform är associerad med de lägre sociala skikten i samhället (exempelvis bostadsbidrag) och en annan med de övre skikten (exempelvis ränteavdrag för bostadslån) kommer de att värderas olika. Engelska forskare talade om skillnaden mellan sociala utgifter (*social expenditures*) och skatteutgifter (*tax expenditures*).

Jag ägnade mig åt det projektet under andra halvan av 1980-talet, parallellt med avslutningen på PAVV-projektet i Köpenhamn. Resultatet av projektet blev några arbetsrapporter (av Katinka Hort och Anders Neergaard) samt dels ett kapitel om staten i Sverige (Olofsson 1988b), dels en rapport om bostadsmarknaden (Olofsson 1990) som finansierades och publicerades av Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi (ESO).

1990-talet: sociologi, socialpolitik och socialt arbete

Samtidigt som jag arbetade med dessa två projekt knöts jag till den nyss etablerade forskningsmiljön i socialt arbete vid Socialhögskolan i Lund. En termin vikarierade jag där som professor. Anknytningen till denna livaktiga miljö fortsatte och jag drogs in i handledningen av ett par forskarstudenter.

Sedan 1973 hade jag varit anställd vid Sociologisk Institutt i Köpenhamn. I slutet av 1980-talet fick jag tjänst som universitetslektor vid Sociologiska institutionen i Lund och från hösten 1989 ett vikariat som professor. Under 1990-talet kom jag att arbeta med flera socialpolitiska och välfärdsstatliga projekt och områden.

Sjukförsäkringen och sjukvården

Tack vare att jag var opponent på Rafael Lindqvists avhandling (Lindqvist 1990) kom jag att sätta mig in i den svenska sjukförsäkringens historia och uppbyggnad. Sjukvården och sjukförsäkringen är ett enormt område inom social- och hälsopolitikens ram. Det ligger vid sidan av min forskning. Men jag blev senare handledare för två doktorsavhandlingar om sjukvårdens arbetsförhållanden (Franssén 1997; Selberg 2012).

Under 1990-talet bistod jag som handledare Ingrid Sahlin i hennes projekt om bostadsmarknaden och dess lägsta trappsteg, det mellan hemlöshet och socialt villkorade kontrakt (Sahlin 1996).

De äldre på arbetsmarknaden

Jag fortsatte att forska om arbetsmarknad och arbetsmarknadspolitik, men nu på ett nytt och avgränsat fält: de äldre på arbetsmarknaden. Inom ramen för ett europeiskt forskningsnätverk lett av Frieder Naschold vid Wissenschaftszentrum i Berlin (WZB) kom jag och Jan Petersson, nationalekonom och verksam vid

Socialhögskolan i Lund, att ägna ett par års forskning åt ”företagen och den äldre arbetskraften” (Olofsson & Petersson 1994, 1995).

Inriktningen mot de äldre på arbetsmarknaden resulterade i flera mindre projekt i slutet av 1990-talet (Forsberg & Olofsson (red.) 1993; Forsberg & Olofsson 1996). Femton av de bokkapitel, artiklar och arbetspapper som jag skrev själv eller som medförfattare under denna tid publicerades i skriftserien ”Studies in the older workforce and the labour market”.

Efter sekelskiftet fortsatte jag att undersöka den äldre arbetskraftens situation. Det skedde i samarbete med doktorander och magisterstuderande i Växjö (Olofsson & Lindborg 2000; Olofsson 2001; Olofsson, R., Eriksson & Olofsson 2003; Olofsson, Kratz & Svensson 2005). En artikel som knyter an till det forskningsfältet (Olofsson 1996) ingår som kapitel 7 i denna antologi.

Centrum for integration og social differentiering på 1990-talet

Under 1990-talet deltog jag i ett flerårigt danskt projekt, och ett internationellt forskarnätverk, som samlades under rubriken ”Centrum for integration og differentiering” (CID). Projektet leddes av välfärdsforskaren Iver Hornemann Möller.

Polanyi och begreppet ”inbäddning”

Inom CID:s ram skrev jag en längre artikel (Olofsson 1999) om Karl Polanyi och hans begrepp ”inbäddning” (*embeddedness*). Det var ett begrepp som på ett fruktbart sätt kunde fånga välfärdsstatens expansion som ett centralt integrativt steg i kapitalismens utvecklingshistoria. Redan på 1980-talet hade jag blivit intresserad av och börjat tillämpa Polanyis analys i det klassiska arbetet *The great transformation*, och när boken kom ut i svensk översättning (*Den stora omdaning*) bidrog jag med en inledning (Olofsson 1989, 2012).

En jämförelse mellan Sverige och USA

Ett andra projekt inom CID:s ram var en jämförelse mellan den socioekonomiska utvecklingen i Sverige och USA (representerat av Kalifornien). Ambitionen var att söka visa hur de rådande mönstren av inkomstjämlighet samspelade med hur välfärdssystemen var uppbyggda och fungerade (Olofsson 1994c, 2010a). En rimlig tolkning var att ländernas inkomstfördelning och välfärdssystem hade fixerats till stigberoende, självförstärkande processer (Olofsson 1994b).

Växjö – arbetsmarknad, migration och etniska korsäktenskap

I slutet av 1990-talet tillträdde jag som professor i sociologi vid Högskolan i Växjö. När lärosätet fick universitetsstatus 2001 växte forskningsmedlen kraftigt, och ledningen satsade en stor del av dessa medel i ämnesövergripande forskningssamarbeten, så kallade forskningsprofiler. En av dessa blev arbetsmarknad, migration och etniska relationer, förkortat Amer. Den byggde på samverkan mellan ämnena nationalekonomi, historia, sociologi och vårdvetenskap. Amers medel bidrog till att finansiera två doktorsavhandlingar i sociologi (Sarstrand Marekovic 2011; Hultman 2013).

Arbetsmarknad och migration

I början av 1970-talet hade jag fungerat som de facto handledare för Thomas Thomell när han skrev sin uppsats om grekiska arbetare i Lessebo (som publicerades i tidskriften *Arkiv* trettio år senare, Thomell 2002). Jag tog nu upp samarbetet med Thomell, som sedan många år var intendent för det svenska kulturhuset i Kavala i norra Grekland. Med stöd av medel från Amer började vi undersöka vad som skett med de greker som i mitten 1960-talet

utvandrat till Sverige och då hamnat i Lessebo, och som i många fall återvänt till Grekland. Det ledde fram till ett forskningsrådsfinansierat projekt där Thomell och Despina Tsoukala (2005) kunde anställas. Det projektet sammanfattas i monografin *Gavra. Historien om en grekisk by* (Olofsson & Thomell 2012; kom ut i grekisk översättning 2020).

Etniska korsäktenskap

Inom Amers ram började jag forska om hur invandrare och inte minst deras barn fogades in i det svenska familjesystemet. Mina kollegor i historia och nationalekonomi hade främst studerat invandrarnas integration via arbete och arbetsmarknad (se även Frank 2005). Jag lade till en mer social sida och skrev en artikel om äktenskap och familjebildning på tvärs av härkomst, om ”etniska korsäktenskap” (kapitel 6 ovan). På ett principiellt plan handlar förekomsten av korsäktenskap om den sociala integration som familjebildning över olika gränser – klassmässiga (Leiulfssrud 1991), etniska, religiösa – kan leda till.

Högskolans yrkesinriktade utbildningar och välfärdsstatens professioner

Växjö universitet satsade läsåret 2006–2007 medel på en andra omgång forskningsprofiler. Då var sociologerna, däribland jag själv, med om att dra i gång Forum för professionsforskning. I Växjö var de stora utbildningarna inriktade mot yrken som lärare, socionom, bibliotekarie, ekonom, personalvetare och sjuksköterska. Då blev det naturligt att professionsforskningen kom att ägna sig åt dessa nya professioner. I två antologier publicerades undersökningar av en rad utbildningsprogram som ledde fram till yrken inom välfärdsprofessioner och professioner i vardande – pre-professioner (Olofsson & Petersson 2011; Fasth & Olofsson 2013).

Tillsammans med Lennart G. Svensson (Göteborg) och Eva Johnsson (Växjö) medverkade jag i två större forskningsprojekt om professioner, ledda av Thomas Brante (Lund).

I boken *Professionerna i kunskapssamhället* (Brante, Johnsson, Olofsson & Svensson 2015) skrev jag om de stora välfärdsprofessionerna och deras sociala bakgrund (kapitel 2 och 3) och om hur de ingick i ett komplex av samarbete, underordning och konflikt med andra yrkesgrupper (Johnsson & Olofsson 2015).

Thomas Brante fick, tillsammans med en bred forskargrupp, medel för att forska om ”det professionella landskapet” i Sverige. Inom ramen för det projektet kartlade och analyserade Ola Agevall och jag det svenska universitets- och högskolesystemet, alla professioners moder (Agevall & Olofsson 2013, 2019a, 2019b, 2020, 2022). Vi analyserade de hierarkier som finns i högskole- och universitetssystemet, mellan lärosäten, ämnen och institutioner.

En utlöpare av denna forskningsinriktning är den text om professionerna och mellanskikten (Olofsson 2021) som ingår som kapitel 9 här ovan.

Noter

1. För den som ändå vill läsa dessa texter finns merparten av dem tillgängliga i Digitala vetenskapliga arkivet (www.diva-portal.org) eller via Lund University Publications (<https://lup.lub.lu.se>).
2. Dessa intervjuer var ett komplement till de enkäter som ett stort antal arbetare från de olika verkstäderna ombads fylla i (på arbetstid!). Den delen av datainsamlingen organiserades av min kollega Göte Bernhardsson. De företag vi besökte och fick en inblick i var bland andra Be-Ge (Scania) i Oskarshamn, Kockums varv i Malmö, Svenska Stålpressnings AB i Olofström (Volvo) och Interconsult i Falkenberg.
3. Jag hade då läst Sverre Lysgaards bok *Arbeiderkollektivet* (1961).
4. Jag hade läst och inspirerats av Dorothy Wedderburns gedigna artikel om välfärdsstaten (1965). Därifrån ledde spåren till Titmuss (1958, 1974).

Referenser till förordet och efterskriften

Författade eller medförfattade av Gunnar Olofsson

- Olofsson, Gunnar (1966), "Socialpolitik och socialistisk politik". I Göran Therborn (red.), *En ny vänster*, s. 197–214. Stockholm: Rabén & Sjögren
- Olofsson, Gunnar (1979), *Mellan klass och stat*. Lund: Arkiv förlag
- Olofsson, Gunnar, Hvid, Helge, Jensen, Per H., Larsen, Jørgen E., Kampmann, Per, von Nordheim Nielsen, Fritz, & Rasmussen, Jørgen (1982), "Project labour movement and the welfare state: Work in progress". *Acta Sociologica*, vol. 25, nr 4, s. 469–472. <https://doi.org/10.1177/000169938202500411>
- Olofsson, Gunnar (1983a), *Arbetarrörelser i Västeuropa. En typologisk översikt* (PAVV-arbejdspapir nr 6). Köpenhamn: Sociologisk Institut, Københavns Universitet
- Olofsson, Gunnar (1983b), *Lönearbete och socialpolitik* (PAVV-arbejdspapir nr 5). Köpenhamn: Sociologisk Institut, Københavns Universitet
- Olofsson, Gunnar (1985), "*Social welfare*" och "*fiscal welfare*": *avdrag och bidrag som former för offentlig omfördelning* (PAVV-arbejdspapir nr 6). Köpenhamn: Sociologisk Institut, Københavns Universitet
- Jensen, Per H., Larsen, Elm, Jørgen & Olofsson, Gunnar (1987), "Labour movement and unemployment policies. Employment and unemployment and related policies in Denmark, Sweden, Great Britain and West Germany 1970–1984". I Reinhard Lund m.fl (red), *Studies in unemployment*. Köpenhamn: Nyt fra samfundsvidenskaberne

- Olofsson, Gunnar (1988a), "After the working-class movement? An essay on what's 'new' and what's 'social' in the new social movements". *Acta Sociologica*, vol 31, nr 1, s. 15–34
- Olofsson, Gunnar (1988b), "Den stränge fadern och den goda modern'. Sociologiska perspektiv på den moderna svenska staten". I Ulf Himmelstrand & Göran Svensson (red.), *Sverige – vardag och struktur. Sociologer beskriver det svenska samhället*. Stockholm: Norstedts
- Olofsson, Gunnar (1988c), "Marx som klassisk samhällsvetenskaplig teoretiker". I Margareta Bertilsson & Björn Hansson (red.), *Samhällsvetenskapens klassiker*. Lund: Studentlitteratur
- Olofsson, Gunnar (1989), "Inledning till Karl Polanyis *Den stora omdaning*". I Karl Polanyi, *Den stora omdaning. Marknadsekonomins uppgång och fall*. Lund: Arkiv förlag
- Olofsson, Gunnar (1990), *Bostadskarriären som förmögenhetsmaskin. Rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi*. Stockholm: Allmänna förlaget
- Forsberg, Pia & Olofsson, Gunnar, red. (1993), *Den äldre arbetskraften och arbetsmarknaden. Dokumentation av en forskarkonferens* (Studies in the older workforce and the labour market 1993:1). Lund: Sociologiska institutionen. Lunds universitet
- Olofsson, Gunnar (1994a), "Det svenska pensionssystemet 1913–1993: historia, struktur och konflikter". *Arkiv* nr 58–59, s. 29–84
- Olofsson, Gunnar (1994b), *USA and Sweden. Two models of socio-economic development*. Konferensbidrag till Seminar on Regulation and Integration arrangerat av Center for Social Integration and Differentiation, Köpenhamn 10–11 maj 1994,
- Olofsson, Gunnar (1994c), "Svensk social- och välfärdspolitik sedd i ljuset av USA". I *Det svenska välfärdssystemet. Analyser och utvecklingslinjer*. Stockholm: Försäkringskassaförbundet, s. 76–78
- Olofsson, Gunnar & Petersson, Jan (1994), "Sweden: Policy dilemmas of the changing age structure in a 'work society'". I Frieder Naschold & Bert de Vroom (red.), *Regulating employment and welfare. Company and national policies of labour force participation at the end of work life in industrial countries*. Berlin & New York: de Gruyter
- Olofsson, Gunnar (1995), *Klass, rörelse, socialdemokrati. Essäer om arbetarrörelsens sociologi*. Lund: Arkiv förlag
- Olofsson, Gunnar & Petersson, Jan (1995), *Seven Swedish cases. Production regime, personnel policy and age structure in seven Swedish firms in*

- the era of the Swedish model*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung
- Olofsson, Gunnar (1996), "Vägen ut från arbetet – fallskärm eller förtidspension?" *Zenit*, nr 132–133, s. 27–33
- Forsberg, Pia & Olofsson, Gunnar (1996). *Strategies and attitudes towards the older workforce among Swedish firms. Some data from a 1995 survey on the employment patterns and policies towards the older workforce in 380 Swedish Firms* (Studies in the older workforce and the Labour market 1996:1). Lund: Sociologiska institutionen. Lunds universitet
- Olofsson, Gunnar (1999), "Embeddedness and integration: An essay on Karl Polanyi's *The Great Transformation*". I Ian Gough & Gunnar Olofsson (red.), *Capitalism and social cohesion. Essays on exclusion and integration*. London: MacMillan
- Olofsson, Gunnar & Lindborg, Inger (2000), *Swedish reactions to the Eurolink Age "good practice" initiative. Comments and suggestions by key representatives from Swedish employers, unions and government agencies* (Studies in the older workforce and the labour market 2000:1). Växjö: Inst f samhällsvetenskap
- Olofsson, Gunnar (2001), *Ageing and work in Sweden. Background paper on Sweden, presented for the 'Millenium Project' conference in Tokyo, December 4th–6th, 2000, organized by the Japanese Ministry of Labour*. Växjö: Inst f samhällsvetenskap
- Olofsson, Ragnar, Eriksson, Magnus & Olofsson, Gunnar (2003), *Svenska förtidspensionärers levnadsförhållanden år 2000. Redovisning av datamaterialet från en intervjuundersökning gjord år 2000*. Växjö: Inst f samhällsvetenskap
- Olofsson, Gunnar, Kratz, Helen & Svensson, Cecilia (2005), *Employment initiatives for an ageing workforce (2005), The national report on Sweden with eight case studies* (Studies in the older workforce and the labour market 2005:1). Växjö: Inst f samhällsvetenskap
- Olofsson, Gunnar (2010a), "Income inequality and the service sectors". I Sven Hort (red.), *From Linnaeus to the future(s). Letters from afar*. Växjö: Linnaeus University Press
- Olofsson, Gunnar (2010b), "Inledning till den andra, utvidgade svenska upplagan". I Norbert Elias, *Etablerade och outsiders*. Lund: Arkiv förlag
- Olofsson, Gunnar & Petersson, Otto, red. (2011), *Med sikte på profession. Akademiska yrkesutbildningar vid ett nytt universitet*. Lund: Ariadne
- Olofsson, Gunnar (2012), "Inledning till *Den stora omdaningen*. En modern klassiker och dess aktualitet". I Karl Polanyi, *Den stora omdaningen. Marknadsekonomins uppgång och fall*. 2 uppl. Lund: Arkiv förlag

- Olofsson, Gunnar & Thomell, Thomas (2012), *Gavra. Historien om en grekisk by och dess invånare* Lund: Arkiv förlag
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2013), "The emergence of the professional field of higher education in Sweden". *Professions & Professionalism*, vol. 3, nr 2, s. 1–22
- Fasth, Eva & Olofsson, Gunnar, red. (2013), *Studenterna och deras utbildningar vid ett nytt universitet*. Lund: Ariadne
- Olofsson, Gunnar (2015), "En sociolog blir till – dispositioner, praktiker och lärdomar". *Sociologisk forskning*, vol. 51, nr 3–4, s. 13–36
- Brante, Thomas, Johnsson, Eva, Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart G. (2015), *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber förlag
- Johnsson, Eva & Olofsson, Gunnar (2015), "Samarbete, underordning och konflikt". I Thomas Brante, Eva Johnsson, Gunnar Olofsson & Lennart G. Svensson (red.), *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2019a), "Den högre utbildningens professionella fält". I Thomas Brante, Kerstin Svensson & Lennart G. Svensson (red.), *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2019b), "Universitetslärarna och den högre utbildningen". I Thomas Brante, Kerstin Svensson & Lennart G. Svensson (red.), *Ett professionellt landskap i förvandling*. Lund: Studentlitteratur
- Olofsson, Gunnar (2020a), *Arbetararistokratin. En begreppsarkeologi*. Lund: Arkiv förlag
- Olofsson, Gunnar (2020b), "Norbert Elias". I Heine Andersen & Lars Bo Kaspersen (red.), *Klassisk og moderne samfundsteori*. 6 uppl. Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag
- Olofsson, Gunnar (2020c), *Labour movement and welfare state policies. Essays in the sociology of unemployment and unemployment policies*. Lund: Förlaget Kultur och Samhälle
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2020), "Administratörerna. Administration, kontroll och styrning vid svenska universitet och högskolor". *Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys*, nr 12, s. 7–59
- Olofsson, Gunnar & Thomell, Thomas (2020), *Gavra. I istoria enos ellinikou chorion kai ton katikon tou*. Athen: Ekdosis Themelio
- Olofsson, Gunnar (2021), "Professionerna, mellanskikten och klassanalysen". I Göran Therborn, Jesper Weithz & Daniel Suhonen (red.), *Klass i Sverige*.

Ojämligheten, makten och politiken i det 21:a århundradet. Lund: Arkiv förlag

Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2022), "Lärare och forskare vid svenska lärosäten under 2000-talet". *Statsvetenskaplig Tidskrift*, vol. 124, nr 1, s. 69–102

Övriga

Alber, Jens (1982), *Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Westeuropa.* Frankfurt: Campus Verlag

Carlsson, Gösta & Dahlström, Edmund, red. (1961), *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning.* 2. uppl. Stockholm: Svenska bokförlaget (Norstedt)

Castel, Robert (1995), *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat.* Paris: Fayard

Elmér, Åke (1963), *Svensk socialpolitik.* 7. uppl. Lund: Gleerup

Flora, Peter & Heidenheimer, Arnold J., red. (1981), *The development of welfare states in Europe and America.* New Brunswick: Transaction Books

Frank, Denis (2005), *Staten, företagen och arbetskraftsinvandringen. En studie av invandringspolitiken i Sverige och rekryteringen av utländska arbetare 1960–1972.* Växjö: Växjö University Press

Franssén, Agneta (1997), *Omsorg i tanke och handling. En studie av kvinnors arbete i vården.* Lund: Arkiv förlag

Gough, Ian (1979), *The political economy of the welfare state.* London: Macmillan

Hort, Sven E. O. (1990), *Social policy and welfare state in Sweden.* Lund: Arkiv förlag

Hultman, Henrik (2013), *Liv och arbete i pizzabranschen.* Lund: Arkiv förlag

Korpi, Walter (1968), *Vilda strejker inom metall- och verkstadsindustrien. En rapport till Svenska Metallindustriarbetareförbundet.* Stockholm: Svenska Metallindustriarbetareförbundet

Korpi, Walter (1970), *Varför strejkar arbetarna? En sociologisk betraktelse över konflikter, makt och rätt på arbetsmarknaden.* Stockholm: Tiden

Korpi, Walter (1978), *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen. Arbete, fackförening och politik i Sverige.* Stockholm: Prisma

Leiulforsrud, Håkon (1991), *Det familjära klassamhället. En teoretisk och empirisk studie av blandklassfamiljer.* Lund: Arkiv förlag

Lindqvist, Rafael (1990), *Från folkrörelse till välfärdsbyråkrati. Det svenska sjukförsäkringssystemets utveckling 1900–1990.* Lund: Arkiv förlag

- Lundberg, George A., Larsen, Otto N. & Schrag, Clarence C. (1958), *Sociology*. Rev. uppl. New York: Harper & Brothers
- Lysgaard, Sverre (1961), *Arbeiderkollektivet. En studie i de underordnedes sosiologi*. Oslo: Universitetsforlaget
- Rasmussen, Jørgen (1985), *Arbejderbevægelse og pensionssystem i Sverige 1913–1983* (PAVV-arbejdspapir nr 9). Köpenhamn: Sociologisk Institut, Københavns Universitet
- Sahlin, Ingrid (1996), *På gränsen till bostad. Avvisning, utvisning, specialkontrakt*. Lund: Arkiv förlag
- Sarstrand Marekovic, Anna-Maria (2011), *Från invandrarbyrå till flyktingmottagning. Fyrtio års arbete med invandrare och flyktingar på kommunal nivå*. Lund: Arkiv förlag
- Selberg, Rebecca (2012), *Femininity at work. Gender, labour, and changing relations of power in a Swedish hospital*. Lund: Arkiv förlag
- Sinfield, Adrian (1978), "Analyses in the social division of welfare". *Journal of Social Policy*, vol. 7, nr 2, s. 129–156
- Sinfield, Adrian (1981), *What unemployment means*. Oxford: Martin Robertson
- Therborn, Göran (1976), *Science, class and society. On the formation of sociology and historical materialism*. London: NLB
- Therborn, Göran (1986), *Why some peoples are more unemployed than others. The strange paradox of growth and unemployment*. London: Verso
- Thomell, Thomas (2002), "Från tobaksfältet till pappersbruket: grekiska arbetare i Lessebo 1970". *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 85, s. 1–55
- Titmuss, Richard M. (1958), "The social division of welfare. Some reflections on the search for equity". I Richard M. Titmuss, *Essays on "The welfare state"*. London: Allen and Unwin
- Titmuss, Richard M. (1974), *Social policy. An introduction*. London: Allen and Unwin
- Tsoukala, Despina (2005), *Generationsskiftet. Grekisk migration från landsbygd till storstad och dess följder för andra generationen*. C-uppsats. Växjö: Inst f samhällsvetenskap
- Wedderburn, Dorothy (1965), "Facts and theories of the welfare state". *Socialist Register*, vol. 2, s. 127–146

Bokens övergripande tema framgår av huvudtiteln, *Integration och underordning i välfärdsstatens tid*. Undertiteln, *Texter om sociologi, sociala problem och socialpolitik*, anger de vetenskapliga fält vari den hör hemma.

Texterna i denna bok visar på vad sätt sociologins integrationsbegrepp bidrar till förståelsen av hur välfärdsstaten hanterar de sociala problemen.

Vidare diskuterar författaren hur maktförhållandet mellan överordnade (etablerade) och underordnade (outsiders) formar en moralisk hierarki mellan ”det goda” och ”det dåliga”. Enligt denna mall uppfattas de välbeställdas skatteavdrag som rimliga och de fattigas försörjningsstöd som problematiska.

Samma mönster präglar synen på privata respektive offentliga alternativ inom skolan och sjukvården samt på den politiska och administrativa hanteringen av underordnade kategorier – exempelvis de arbetslösa, invandrarna och ”de lågutbildade”.

Gunnar Olofsson har forskat om arbetarrörelse, välfärdsstat, migration och professioner. Han har verkat vid universiteten i Köpenhamn, Lund och Växjö.